

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних
наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему:
«Міське самоврядування на українських землях
XIV – першої половини XVI ст.»

Спеціальність: 014 «Середня освіта. Історія»

Здобувач: Селіхов Ілля Ігорович
Студент групи СОІ-43

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Окаринський Володимир Михайлович

Тернопіль – 2026

Анотація

**Селіхов І. І. Міське самоврядування на українських землях
XIV – першої половини XVI ст.: Кваліфікаційна робота. Тернопіль,
2026. 83 с.**

У бакалаврській роботі досліджено становлення та розвиток міського самоврядування на українських землях у XIV–XVI століттях. Проаналізовано історичні передумови формування самоврядних інституцій у містах, особливості розвитку міського життя в умовах перебування українських земель у Королівстві Польському, Великому князівстві Литовському, Молдовському князівстві та Угорському королівстві. Розкрито процес поширення магдебурзького права як основи міського самоврядування та охарактеризовано його значення для правового, адміністративного й економічного розвитку міст. Особливу увагу приділено структурі органів міської влади, функціям війта, ради та лави, а також взаємодії органів самоврядування з центральною владою та місцевими власниками міст. Проаналізовано специфіку функціонування самоврядних інституцій у містах різних регіонів України, зокрема Волині, Поділля, Київщини, Галичини, Буковини та Закарпаття. Висвітлено роль міст як центрів ремесла, торгівлі, правової культури та міжкультурних контактів. У методичній частині дослідження визначено педагогічний потенціал теми у шкільному курсі «Історія України» (7 клас) та обґрунтовано її роль у формуванні ключових (громадянської, соціальної) та предметних історичних компетентностей. Розроблено та апробовано комплекс інтерактивних дидактичних матеріалів, спрямованих на розвиток критичного мислення учнів.

Ключові слова: міське самоврядування, магдебурзьке право, міста України, міщани, війт, магістрат, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, урбанізація.

Abstract

Selikhov I. I. Urban self-government in Ukrainian lands XIV – first half of the XVI century: Qualification work. Ternopil, 2026. 83 p.

The bachelor's thesis examines the formation and development of municipal self-government in the Ukrainian lands during the fourteenth-sixteenth centuries. The study analyzes the historical preconditions for the emergence of self-governing institutions in towns and cities and explores the development of urban life within the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, the Principality of Moldavia, and the Kingdom of Hungary. Particular attention is paid to the spread of Magdeburg Law as the foundation of municipal self-government and its significance for the legal, administrative, and economic development of urban communities. The thesis investigates the structure of municipal authorities, including the offices of the vogt, town council, and bench court, as well as the interaction between local self-governing institutions and central political authorities. The specific features of municipal administration in different regions of the Ukrainian lands, including Volhynia, Podillia, the Kyiv region, Galicia, Bukovina, and Transcarpathia. The role of towns as centers of trade, crafts, legal culture, and intercultural exchange is also highlighted. In the methodological part of the study, the pedagogical potential of the topic in the school course "History of Ukraine" (7th grade) is determined, and its role in the formation of key (civic, social) and subject-historical competences is substantiated. A complex of interactive didactic materials has been developed and approved aimed at developing students' critical thinking.

Keywords: municipal self-government, Magdeburg Law, Ukrainian towns, burghers, vogt, magistrate, Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, urbanization.

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Огляд історіографії	11
Розділ 2. Витоки та розвиток міського права у середньовічній Європі.....	20
2.1. Витоки магдебурзького права та його джерела.....	21
2.2. Поширення магдебурзького права у Центрально-Східній Європі	22
Розділ 3. Запровадження та функціонування міського самоуправління на українських землях під владою Великого князівства Литовського та королівства польського	24
3.1. Локація як історико-правовий процес надання Магдебурзького права	24
3.2. Війт і лавники: їх повноваження та діяльність.....	25
3.3. Міська рада (радники і бургомістри): порядок формування та діяльність	32
3.4. Цехова організація та юридики у системі міського самоврядування	35
3.5. Міське самоврядування на основі звичаєвого права: Черкаси та Канів	40
Розділ 4. Функціонування міського самоуправління на інших українських землях	45
4.1. Міста Закарпаття у складі Угорського королівства: правові основи та еволюція самоврядування	45
4.2. Органи самоврядування, судочинство та господарське життя закарпатських міст	53
4.3. Міське самоуправління на Буковині у складі молдавського князівства.....	58
Розділ 5. Методологічний потенціал теми у шкільному курсі історії	68
5.1. Висвітлення теми магдебурзького права у шкільних програмах та підручниках	68
5.2. Рольова гра «Засідання магістрату середньовічного міста» як форма вивчення теми	69
Висновки.....	72
Список використаних джерел та літератури.....	76

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку Української держави, що характеризується активним процесом децентралізації влади, реформуванням системи місцевого самоврядування та поглибленням євроінтеграційних прагнень, зумовлює необхідність переосмислення глибинних витоків вітчизняних демократичних традицій. Важливе місце у цьому контексті посідає вивчення досвіду міського самоврядування на українських землях у XIV — першій половині XVI ст., адже саме в цей період українські міста органічно входили до загальноєвропейського правового та культурного простору через адаптацію магдебурзького права та інших форм самоорганізації громад. Дослідження функціонування міських самоврядних інститутів пізнього Середньовіччя та Раннього нового часу дозволяє спростувати стереотипи про начебто ізольованість українських земель і переконливо довести їхній органічний зв'язок із загальноєвропейською цивілізаційною традицією.

Актуальність теми визначається й її вираженням методичним виміром. У контексті реалізації концепції Нової української школи та оновлення змісту шкільної освіти формування в учнів уявлень про традиції вітчизняного самоврядування є дієвим інструментом громадянського й патріотичного виховання. Тема стимулює розвиток критичного мислення, допомагає розкрити зв'язок між правовою культурою та щоденним життям людей у минулому, а також уможлиблює розробку новітнього методичного інструментарію для викладання відповідних тем у шкільних курсах «Історія України» та «Громадянська освіта».

Об'єкт дослідження — процес становлення, розвитку та функціонування інститутів міського самоврядування на українських землях у XIV — першій половині XVI ст. в історичному та методичному контекстах.

Предмет дослідження — нормативно-правові основи (передусім магдебурзьке право), структура, повноваження та еволюція органів міського самоврядування на українських землях зазначеного періоду, а також методичні особливості вивчення цієї теми в закладах загальної середньої освіти.

Мета дослідження — на основі аналізу історичних джерел та наукової літератури комплексно охарактеризувати особливості організації та функціонування міського самоврядування на українських землях у XIV — першій половині XVI ст., а також обґрунтувати й розробити методичні рекомендації щодо вивчення цієї теми в шкільному курсі історії України.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати передумови та історичний контекст поширення магдебурзького права та інших форм самоврядування в українських містах досліджуваного періоду.
2. Проаналізувати правовий статус і соціальну структуру міського населення на українських землях у XIV — першій половині XVI ст.
3. Дослідити внутрішню структуру, функції та повноваження органів міського самоврядування (магістратів, рад, лав, війтів тощо).
4. Визначити особливості взаємовідносин органів міського самоврядування з державною владою та приватними власниками міст.
5. Проаналізувати стан висвітлення теми міського самоврядування XIV–XVI ст. у чинних шкільних програмах і підручниках з історії України.
6. Розробити методичний інструментарій для ефективного викладання зазначеної теми в закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить поєднання загальнонаукових, спеціально-історичних та методичних методів, що базуються на принципах об'єктивності, історизму та системності. Історико-генетичний метод використано для простеження еволюції міського права від перших локаційних привілеїв до сформованої

системи магістратів. Історико-порівняльний метод дозволив зіставити особливості самоврядування у великих магнатських, королівських та великокнязівських містах, а також порівняти українську практику з європейськими аналогами. Метод системно-структурного аналізу застосовано для вивчення внутрішньої організації міського управління як цілісної системи взаємопов'язаних елементів (війт, бурмістр, райці, лавники). Аналітико-синтетичний метод та метод контент-аналізу залучено під час опрацювання нормативних документів, навчальних програм і шкільних підручників. Метод моделювання використано при створенні методичних розробок уроків та дидактичних матеріалів для учнів. Аналітико-синтетичний метод та метод контент-аналізу залучено під час опрацювання нормативних документів, навчальних програм і шкільних підручників. Метод моделювання використано при створенні методичних розробок уроків та дидактичних матеріалів для учнів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від XIV до першої половини XVI ст. Нижня межа пов'язана з початком активного поширення магдебурзького права на українські землі — зокрема, надання Саноку цього права 1339 р. та Львову 1356 р. — в умовах входження українських територій до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Верхня межа обмежується серединою XVI ст., що характеризується кодифікацією права (Литовські статuti) та завершенням формування класичної моделі автономного міського устрою напередодні Люблінської унії 1569 р.

Географічні рамки дослідження охоплюють українські етнічні землі, що у зазначений період входили до складу Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Молдовського князівства та Угорського королівства, — а саме Галичину, Волинь, Поділля, Київщину, Чернігово-Сіверщину, Буковину та Закарпаття.

Наукова новизна і теоретичне значення кваліфікаційного дослідження полягають у здійсненні комплексного аналізу функціонування міського самоврядування на українських землях XIV — першої половини XVI ст. крізь призму поєднання суто історичного та методико-дидактичного аспектів. Додатково систематизовано джерельну базу з історії міст і адаптовано її для використання в освітньому процесі. Теоретичне значення роботи визначається узагальненням наукових поглядів на природу українського магістрату та обґрунтуванням педагогічних підходів до формування історичної компетентності учнів при вивченні складних державно-правових феноменів минулого.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що матеріали та висновки роботи можуть бути безпосередньо використані у практичній діяльності вчителів історії та громадянської освіти; під час проходження педагогічної практики студентами; при складанні календарно-тематичних планів, розробці уроків, виготовленні наочності, дидактичних карток, мультимедійних презентацій та історичних квестів для учнів 7-х класів; при підготовці занять історичних гуртків і факультативів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки та практичні матеріали кваліфікаційного дослідження були обговорені й схвалені на засіданнях кафедри Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Методичний інструментарій та дидактичні матеріали пройшли практичну апробацію під час проходження виробничої (педагогічної) практики у закладах загальної середньої освіти.

Структура й обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, п'яти розділів основної частини, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Перший розділ присвячено огляду історіографії проблеми. У другому розділі розглянуто витоки та

розвиток міського права у середньовічній Європі. Третій розділ висвітлює запровадження й функціонування міського самоврядування на українських землях під владою Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Четвертий розділ охоплює функціонування міського самоврядування на землях Закарпаття та Буковини. П'ятий розділ присвячено методичному потенціалу теми у шкільному курсі «Історія України» (7 клас).

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблематика міського самоврядування та функціонування магдебурзького («німецького») права на українських землях має значну наукову традицію, що сформувалася впродовж XIX–XXI ст. У науковому опрацюванні цієї теми умовно можна виокремити кілька основних напрямків: правово-інституційний, соціально-економічний, урбаністичний та порівняльно-правовий. Виклад ключових підходів і дискусій доцільно розглядати в хронологічній послідовності, оскільки науковий погляд на природу міського самоврядування суттєво змінювався від позитивістських і слов'янофільських концепцій XIX ст. до критичних і мультикультурних підходів сучасності.

Загальний огляд розвитку середньовічного міського права у Західній Європі подає американський правознавець Джон Гарольд Берман у фундаментальній праці «Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition» (1983). Учений розглядав середньовічну «комунальну революцію» як один із ключових чинників формування західної правової традиції, що закладала основи автономного міського самоврядування на основі писаного права. Ця концептуальна рамка є важливим компаративним тлом для розуміння специфіки поширення магдебурзького права на схід Європи. У ширшому контексті середньовічної урбаністики слід відзначити колективне видання «Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста» за редакцією Умберто Еко, де зібрані статті провідних медієвістів про розвиток середньовічних міст, комунальний рух та міське право в цілому.

Серед зарубіжних дослідників, які безпосередньо торкалися проблем міського права й самоврядування в регіоні Центральної і Східної Європи, виділяється кілька важливих імен. Роберт Бартлетт у праці «The German Lands and Eastern Europe» детально дослідив механізми поширення

німецького права та колонізаційних процесів на схід, що є неодмінним фундаментом для розуміння шляхів локації міст за магдебурзьким правом на українських землях. Нора Беренд у збірнику «The Expansion of Central Europe in the Middle Ages» зосередилась на інтеграційних процесах середньовічної Центральної Європи, які охоплювали й урбаністичні трансформації. Польський медієвіст Єжи Ключовський у праці «Історія Польщі до XV ст.» та британський історик Норман Девіс у «Боже ігрище: Історія Польщі» висвітлювали суспільну верству міщанства та міське самоврядування в Польському Королівстві, що є важливим компаративним матеріалом, оскільки більшість українських земель XIV–XVI ст. перебувала під владою польської корони або у сфері її правового впливу. Литовський учений Едвардас Гудавічус у монографії «Lietuvos istorija: Nuo seniausią laikų iki 1569 metų» (Вільнюс, 1999) дає цілісний погляд на міста Великого князівства Литовського, на землях якого знаходилася значна частина українських міст досліджуваного нами періоду. Польський дослідник Едмундас Римша у праці «Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego» здійснив ґрунтовне дослідження сфрагістики міст Великого князівства Литовського, що є важливим джерелом для розуміння самоідентифікації та інституційного оформлення міського самоврядування в литовсько-руській державі.

Питання волоського права і його впливу на суміжні народи та землі розглядається у колективній праці Dragnea M., Marek M., Jawor G., Polemikos J. «Wallachian Mobility and Settlement along the Carpathian Arc». Для карпатського регіону суттєвими є також дослідження румунського медієвіста Лучіана Радвана «At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities», де порівняно розвиток міст Румунських князівств із суміжними територіями. Важливим компаративним матеріалом для розуміння середньовічного Угорського королівства, до складу якого входила Закарпатська Русь, слугує монографія Пала Енгела «Realm of St.

Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526». Короткий нарис румунської історії Кіта Гітченса «A Concise History of Romania» також стосується дотичних питань волоської та молдавської урбаністики.

Початки вітчизняної наукової традиції у дослідженні міського самоврядування пов'язані з іменами вчених другої половини XIX – початку XX ст. Особливе місце серед них займає Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов (1838–1916) — видатний представник Київської історико-юридичної школи, член-кореспондент Петербурзької академії наук. Ще в магістерській дисертації «Немецкое право в Польше и Литве» (1864) він здійснив одне з перших ґрунтовних досліджень проникнення в Польщу та Південно-Західну Русь інститутів вйтівства і магдебурзького права. Незважаючи на певну ідеологічну зумовленість підходів, характерну для тогочасної «западноруської» традиції, ця фундаментальна праця заклала основи правово-інституційного вивчення теми і залишається важливим джерелознавчим та історіографічним орієнтиром.

Паралельно, в руслі народницького та слов'яно- і українофільського підходів, активно досліджувалась загальна урбаністична історія українських земель. Видатний археограф і громадський діяч Володимир Антонович у розвідці «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.» простежив долю Києва в постмонгольські часи, зосередившись на зміні демографічного та правового становища міста. Іван Андрійович Линниченко у фундаментальній праці «Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст.» детально проаналізував соціальну структуру галицького суспільства, зокрема міщанство, подавши цінний матеріал для розуміння соціальних підвалин міського самоврядування.

Михайло Грушевський, розглядаючи в «Історії України-Руси» загальні тенденції розвитку українських міст у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського, а також на прикладі окремо взятого Барського староства, також виявляв певні українофільські орієнтації, що

впливали на його наукову позицію, проте закладав дослідницькі рамки, в яких пізніша українська наука розглядала урбаністику своїх земель. Олександр Грушевський, на відміну від брата, присвятив спеціальну монографію «Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв.: старина и борьба за старину» виключно містам Великого князівства Литовського, розглядаючи їх у контексті боротьби за збереження традиційного устрою в умовах литовської влади. Схожу слов'янофільську сентенцію, хоча і з правознавчою акцентуацією, містили й праці Федора Тарановського. Водночас Юхим Сіцінський зосередився на регіональному вимірі — дослідженні Поділля під владою Литви, що дозволило заповнити регіональні прогалини в загальній картині міського розвитку. Цінним джерелознавчим підґрунтям для усіх перелічених досліджень слугував «Архів Південно-Західної Росії» (томи 1, 5, 6, 7), де зосереджено значний масив документів, що стосуються міського управління в Київщині, Поділлі та Волині.

У першій половині XX ст. дослідницька традиція продовжилася в умовах радянської науки, що накладало певні методологічні обмеження, але водночас давало можливість для систематичного архівного опрацювання матеріалів. Валентин Дмитрович Отамановський у монографії «Вінниця в XIV–XVII століттях» вперше здійснив спробу синтезувати теорію походження українського середньовічного міста на конкретному подільському прикладі, поєднавши регіональне дослідження з теоретичними узагальненнями. Петро Сас у радянський час досліджував загальну урбаністику українських міст XIV–XV ст., а Павло Михайлина та Олена Компан частково торкалися цієї тематики в ширших дослідженнях суспільно-економічної Історії.

Новий якісний рівень наукового осмислення теми припадає на добу незалежності України, коли відкрились архівні фонди та з'явилась можливість для вільного міждисциплінарного дослідження. Вагомий

внесок у вивчення міського права зробив Микола Михайлович Кобилецький, автор ґрунтовної монографії «Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.)», яка містить системний правознавчо-історичний аналіз поширення цього правового інституту на всіх українських землях. Дослідник також окремо вивчав його поширення на землях Великого князівства Литовського та Галичини, що дозволяє порівняти два різні правові контексти функціонування самоврядних міст.

Тетяна Гошко (Зайцева) — докторка історичних наук, професор Українського католицького університету, є одним із найавторитетніших дослідників магдебурзького права та антропології міст на українських землях. Кандидатська дисертація «Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі в XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії» (1999) заклала компаративно-історіографічну базу, а докторська «Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст.» (2019), видана у двотомнику «Звичай і права» (Київ: Критика, 2019), суттєво оновила розуміння міського права через призму антропологічного підходу. Крім того, «Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)» (Львів, 2002) і «Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби» (упоряд. Т. Гошко) стали базовими навчально-науковими ресурсами. Дослідниця також спеціально вивчала магдебурзьке право Львова та підготувала огляд його історіографії в Україні та Польщі.

Наталія Білоус — інша визначна представниця сучасної медієвістики, присвятила монографію «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування» (Київ, 2008) детальній реконструкції функціонування київської міської громади та магістрату. Вперше в сучасній українській історіографії дослідниця опрацювала маловідомі унікальні джерела з архівів України, Польщі, Росії, Білорусі, розглянувши організацію та структуру міської влади, відносини громади з

представниками королівської влади, монастирями, шляхтою та козаками. Окрім того, Н. Білоус вивчала луцьке війтівство XV–XVII ст. та є автором статті «Магдебурзьке право» в «Енциклопедії історії України».

Мирон Капраль — провідний дослідник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, здійснив визначальний внесок у вивчення документальної бази міського самоврядування. Він уклав фундаментальний збірник «Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)» (наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст), видав монографію «Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права)», а разом із Б. Смерекою та А. Фелонюком підготував тематичний довідник «Міста на магдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. Т. 1: Руське та Белзьке воєводства». Ярослав Дашкевич, чие редакторство відзначено в цих виданнях, також доклав значних зусиль до вивчення документальної спадщини середньовічного Львова.

Важливий правознавчий вимір дослідження забезпечили Іван Йосипович Бойко («Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.)») та Тетяна Зайцева («Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської»), яка детально досліджувала правові механізми польської Корони щодо українських міст. Світлана Григорівна Ковальова у монографії «Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського» охопила аналогічну проблематику стосовно Великого князівства Литовського. Олег Дячок здійснив ґрунтовний огляд української правознавчої історіографії права Великого князівства Литовського за 1991–2007 рр. Лариса Хомко у «Порівняльно-історичному дослідженні міського права в Україні» застосувала компаративний підхід, зіставивши правові системи різних регіонів і юрисдикцій.

Серед регіональних досліджень особливого значення набувають монографії, присвячені конкретним містам або територіям. Степан Крамар

у праці «Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII ст.: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад» здійснив детальний аналіз функціонування міського самоврядування на подільському матеріалі. Микола Борисович Петров у монографії про Кам'янець-Подільський XV–XVIII ст. дослідив проблеми соціально-економічного, демографічного та історико-топографічного розвитку міста. Ростислав Делімарський у монографії «Магдебурзьке право у Києві» та Семен Клімовський у статті «До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва» розглянули різні аспекти київського самоврядування. Гліб Івакін як провідний археолог дослідив «Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст.», підкріпивши писемні джерела матеріальними.

Правову специфіку Буковини та Бессарабії студіював Іван Новосівський у «Нарисі історії права Буковини і Басарабії», а австрійський учений Раймунд Фрідріх Кайндль у «Історії Чернівців від найдавніших часів» дав широку культурно-правову характеристику столиці Буковини. Колективна монографія «Чернівці: Історія і сучасність» (В. Ботушанський, С. Біленкова, О. Добржанський) окреслює загальний контекст розвитку міста.

Волинська урбаністика знайшла відображення у дослідженнях Андрія Зайця, зокрема у розвідках про луцьке вйтівство та райців волинських міст XVI – першої половини XVII ст. Микола Кучинко у «Волинський середньовічний» дослідив Володимир-Волинський. Андрій Заяць (Орест) ґрунтовно вивчав правовий статус громадян Львова XIV–XVIII ст. Василь Кіселичник у «Про надання українським містам у XIV–XVII ст. магдебурзького права» підсумував загальну картину, а Мар'яна Долинська у «Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст.» застосувала урбанографічний підхід. Вільям Вінічук дослідив Погориння, В. Собчук — Кременець і Волинь, Іван Тимів простежив виникнення міст

Руського воєводства. Антоніна Стасюк звернулась до магдебурзького Галича, Мар'ян Хомяк — до Вишні.

Медієвіст Олег Котляр у статті «З історії міського самоврядування на Русі» розглянув витoki самоврядних традицій у домонгольський та ранній постмонгольський час. Олеся Баран дослідила мережу міських осередків Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст., що передусе безпосередньо досліджуваному нами часові. Юрій Михайлюк у монографії «Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.» охопив регіон, де проходило становлення самоврядних інститутів у складних умовах литовсько-польського прикордоння.

Питання соціальної структури міського населення та системи цехів знайшло відображення у дослідженнях Василя Балущка («Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників») та Олеси Кунцевської («Зміст і обсяг поняття «міщанство»»). Просторові трансформації міст проаналізовано у «Короткому нарисі міської геральдики Поділля» Михайла Дмитрієнка та Юрія Савчука, а Олег Однороженко дослідив геральдику Холмської та Белзької земель. Урбанізаційні процеси Волинського Полісся у XVI ст. вивчала Іванна Штиба. Загальну теорію і методику містознавства розробила Ярослава Верменич у «Історичній урбаністиці в Україні».

Правознавчі аспекти знайшли відображення у статтях Галини Чапали («Самоврядування середньовічних міст за магдебурзьким правом»), Ганни Гуменюк («До питання про вплив саксонсько-магдебурзького права на формування східноєвропейських правових систем»), Анатолія Ткаченка («Магдебурзьке право на теренах українських земель: світоглядно-правові засади»), а також у колективних виданнях «Місьцеве самоврядування та статутне право в Україні» (упоряд. В. Бойко, О. Кухарук) та «Нариси з історії українського державотворення» С. Грабовського, С. Ставрояні, Л. Шкляра. Андрій Гурбик у «Українському суспільстві на зламі

Середньовіччя і Нового часу» розглянув місцеве самоврядування у контексті суспільної свідомості та народної правосвідомості.

Важливим науково-узагальнюючим виданням є колективна монографія «Україна і Литва в XIV–XVI ст. Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (відп. ред. В. Смолій; авт. кол.: В. Берковський, А. Блануца, Д. Ващук та ін.), у якій комплексно розглянуто правові, економічні й демографічні аспекти функціонування українських земель у складі Великого князівства Литовського. Навчальний посібник «Історія держави і права зарубіжних країн» за редакцією Б. Тищика виокремлює середньовічному місту та магдебурзькому праву спеціальний розділ, підкреслюючи їх значення як самостійного об'єкта вивчення.

Підсумовуючи огляд наукової літератури, слід зазначити, що українська та зарубіжна медієвістика нагромадила значний масив досліджень, що стосуються різних аспектів міського самоврядування на українських землях XIV–XVI ст. Однак, незважаючи на значну кількість регіональних і тематичних праць, досі відчувається потреба в комплексному порівняльному дослідженні, яке б синтезувало правово-інституційний, соціально-демографічний та урбаністичний виміри цієї проблематики в масштабах усіх українських земель зазначеного хронологічного відрізка. Бракує також системного зіставлення моделей самоврядування на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського, а також аналізу впливу інших правових систем — волоського та хелмінського права — на міське самоврядування в карпатському та прикордонному регіонах. Представлена робота є спробою частково заповнити ці прогалини.

РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК МІСЬКОГО ПРАВА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Вивчення Магдебурзького права та систем міського самоврядування на українських землях неможливе без осмислення загальноєвропейського контексту виникнення та розвитку міського права. Середньовічне місто, яке виникало й розвивалося впродовж X–XIV ст., було не лише економічним центром, але й простором формування нових правових інституцій та соціальних відносин.

Поява міст у середньовічній Європі пов'язана з низкою взаємопов'язаних процесів: зростанням сільського господарства, поширенням ремесла і торгівлі, демографічним зростанням та активним заснуванням нових поселень. У науковій літературі існує кілька концепцій щодо природи й механізмів виникнення середньовічних міст. Представники «романістичної» теорії (Савіньї, Тьєрі) вважали середньовічні міста прямими наступниками античних. «Вотчинна» теорія (Фюстель де Куланж, Сибом) наголошувала на провідній ролі середньовічної вотчини у творенні міст. Концепція «общинної» теорії, розроблена М. Маурером, пов'язувала виникнення міст із розвитком сільської громади. Концепцію міста як автономної корпорації розробив М. Вебер. Ф. Бродель запропонував теорію міст як «світів-економік», де мегаполіси (Антверпен, Генуя, Венеція) ставали центрами економічної могутності та культурного обміну.

Особливу роль у розвитку міського права відігравали ремісничі цехи та купецькі гільдії. Цехи — це професійні спілки майстрів певного ремесла, що контролювали якість продукції, умови праці та ринок збуту. Гільдії купців сприяли становленню купецького права (торговельного права, *lex mercatoria*) та розвитку міської економіки. Органи міського

самоврядування, у свою чергу, ретельно контролювали діяльність цехів, що знаходило відображення у відповідних статутах.

Важливим елементом середньовічної урбанізації стала система міських привілеїв. У системі привілеїв виокремлювались: привілей власного управління (самоврядування), привілей власного судочинства та різноманітні економічні привілеї. З-поміж економічних найпоширенішими були привілеї, які звільняли від сплати податків (податкові привілеї) та торговельні привілеї. Привілеї, здобуті містом, кодифікувалися у міських статутах. Статути цехів також містили вимоги щодо поведінки їхніх членів, якості продукції та участі у міському самоврядуванні.

2.1. Витоки Магдебурзького права та його джерела

Місто Магдебург було засновано у 805 році Карлом Великим. Уже у XII столітті Магдебурзька міська громада набула окремих привілеїв, дарованих архієпископом Віхманом у 1188 році патриціату міста. У 1188 р. архієпископ Віхман реформував міське управління Магдебурга, надавши йому привілей, яким упорядковував судовий устрій міста. Центральним його елементом став лавничий суд, котрий значною мірою посприяв утвердженню правових норм Магдебурзького права. Зберігши спадкові уряди бургграфа і його заступника, архієпископ пізніше заснував новий орган — раду з дванадцяти осіб. Процес формування міського устрою Магдебурга закінчився наприкінці XIII ст.

Назва *Weichbild* (від лат. *vicus* — поселення, укріплене місце) позначала міський знак — хрест з мечем чи рукавицею (символ влади) та колона Роланда (символ безпосереднього підпорядкування міст королівській владі). З часом словом *Weichbild* у саксонських областях стали позначати міське самоврядування, міське право та ринкове право. Магдебурзьке право як збірник законів стало найпоширенішим міським правом Середньовіччя. Воно регулювало різні види правовідносин:

діяльність міської влади, суду, його компетенцію та порядок судочинства, питання земельної власності в межах міста, покарання за злочини. Особливе місце займали норми, що регулювали торгівлю та ремесла, діяльність цехів та купецьких гільдій, порядок оподаткування.

Серед джерел Магдебурзького права, окрім привілею архієпископа Віхмана, звичаєвого права, були ортілі, вількери, судові та міські книги тощо. Найвідомішими джерелами стали: Саксонське Зерцало, Вейхбільд (Weichbild) або Вейхбільд Вульгата, Магдебурзько-гьорліцьке право та ряд інших збірників. «Саксонське зерцало» (XIII ст.) було адаптоване до потреб міст, їхнього ремесла і торгівлі, і на відміну від звичаєвих норм, Магдебурзькі закони детальніше визначали норми, пов'язані з регулюванням товарно-грошових відносин. Саксонський Вейхбільд (бл. 60-х рр. XIII ст.) відображав боротьбу за самостійність судової влади та підкреслював переважне значення міського права.

Завдяки складеним магдебурзькими правниками правовим повчанням («ортілям»), це право передавалося від одного міста до іншого. Статути Кельна, Магдебурга та інших великих торговельних центрів слугували в Німеччині зразками: кельнське право було засвоєно тридцятьма містами, гамбурзьке — застосовувалось у Балтиці, Магдебурзьке — у Сілезії, Галичині, Польщі.

2.2. Поширення Магдебурзького права у Центрально-Східній Європі

Протягом XII–XIII ст. Магдебурзьке право поширювалося на германські землі, а також на територію Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини. У XII ст. у тридцяти польських містах вже існувало Магдебурзьке право. У XIII ст. локаційний рух охопив дві наймогутніші тоді монархії Центрально-Східної Європи — Чеське та Угорське королівства. На кінець XV ст. центральні й західні землі Польського

королівства були оптимально насичені міськими осередками, яких нараховувалося 556.

Цей процес у джерелах називається локацією (лат. *locatio*) і супроводжувався наданням локаційних привілеїв. Під цим поняттям розуміють: 1) закладення нового міського поселення; 2) просторову видозміну вже існуючого міста; 3) надання міського права поселенню, котре перед тим виконувало міські функції. У локаційній перебудові були зацікавлені всі: колоністи, локатори (осадчі), фундатори міст — монархи та власники. Виникнення міст на «Wiche» (*Weichbild*) відмічалось особливим знаком — хрестом на ринковій площі.

Після поширення Магдебурзького права на Польщу та Велике князівство Литовське, до складу яких увійшли українські землі, спершу використовувались першоджерела цього права. У 1506 р. краківський писар Микола Яскер зробив переклад Саксонського Зерцала і Вейхбільда латинською мовою, якому польський король Сигізмунд I надав офіційного статусу. Найпродуктивнішим систематизатором Магдебурзького права у Польщі та Речі Посполитій був Бартоломій Гроїцький, який у своїх працях використовував Саксонське Зерцало, польське законодавство та різноманітні джерела римського права. Його праці широко використовувались у діяльності органів місцевого самоврядування та у судочинстві українських міст.

РОЗДІЛ 3. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО

Поширення Магдебурзького права на українські землі відбувалося в рамках ширших процесів входження цих земель до складу великих держав Центрально-Східної Європи — Польського Королівства та Великого князівства Литовського. Шлях здобуття Магдебурзького права українськими містами суттєво відрізнявся від практики Західної Європи: тут це право впроваджувала передусім державна влада та власники міст, а не самі міські громади.

Варто враховувати й специфіку самої міської мережі Центрально-Східної Європи, яка помітно відрізнялася від західноєвропейської. Великі міста тут були рідкістю, натомість панівною формою урбанізації виступали місто (*miasto*) та містечко (*miasteczko*). Розмежувати ці два типи поселень непросто: в історіографії містом зазвичай визнають той осередок, якому власник надав право самоврядування — у Великому Князівстві Литовському найчастіше саме магдебурзьке. Водночас чимало міст за кількістю населення не відрізнялися від містечок — менших поселень, організованих без магдебурзького права, у господарському житті яких переважали аграрні заняття, а не ремесло й торгівля [63]. Отже, наявність чи відсутність самоврядного привілею була не лише юридичною, а й типологічною ознакою, що відділяла місто від містечка.

Магдебурзьке право оформлялося так званими магдебурзькими грамотами, які відігравали ту ж роль, що й хартії (статути) західноєвропейських міст. Право сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан. Міста звільнялися від влади місцевих правителів — землевласників і набували нового правового статусу, отримували

самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Водночас Магдебурзьке право передбачало ряд державних повинностей населення: участь в ополченні, захист та будівництво міських укріплень, сплату відповідних податей.

Дослідники міст Великого князівства Литовського й ширше — Речі Посполитої — наголошують на величезній строкатості правових статусів міських осередків. Міста були власністю королів та їхніх дружин, єпископів, магнатів і шляхти; одні мали надання магдебурзького права, інші — ні. Ба більше, навіть «одне й те саме» право нерідко функціонувало по-різному в різних містах: в одному королівському місті війта призначав монарх, в іншому — більш-менш автономний магістрат сам брав участь у доборі кандидата та представленні його на королівське затвердження [63]. Ця варіативність є ключем до розуміння того, чому жодна українська магдебургія не була точною копією ані німецького взірця, ані іншої української магдебургії.

До особливостей Магдебурзького права в містах України належало те, що тут у своїй щоденній діяльності городяни керувались здебільшого не першоджерелами цього права, а його приватними компіляціями — творами юристів Речі Посполитої Б. Гроїцького, П. Щербича, П. Кушевича, М. Яскера. Крім того, на українські магдебургії більший чи менший вплив мали звичаї самоврядування та судочинства, багато з яких мали коріння ще з князівських часів.

Подібна адаптація писаного права до місцевих умов простежується по всьому Великому князівству Литовському: навіть у Вільні, де магдебурзьке право діяло найдовше, суди різних юрисдикцій вільно поєднували його норми з приписами Литовських статутів та місцевим звичаєм [63].

3.1. Локація як історико-правовий процес надання Магдебурзького права

Перша хвиля поширення Магдебурзького права на українські землі припала на другу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі з'явилися німецькі громади. Із включенням західноукраїнських земель до складу Польського Королівства урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця XIV ст. тут відбулося 37 локацій, у XV ст. — 73.

У XIV ст. до загального процесу поширення Магдебурзького права долучилися українські міста: Санок (1339 р.), Львів (1356 р.), потім Кам'янець на Поділлі (1374 р.) і значно пізніше — Луцьк (1432 р.), Снятин (1442 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.). Першим поштовхом для надання привілею була, як правило, німецька колонізація: міські привілеї спочатку надавалися переселенцям з німецьких теренів, а потім поширювалися на всю людність міст.

Укладення Кревської унії 1385 р. сприяло поширенню «німецького права» на землі Литви. Першим дістало магдебургію столичне Вільно (1387 р.), пізніше — Берестя (1390 р.), Гродно (1391 р.), Ковно (1408 р.). Стрімкий розвиток міст у Великому князівстві Литовському настав за часів правління Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.): він пов'язаний із завершенням воєн, стабілізацією політичної обстановки, розвитком внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі. Серед міст, які отримали привілеї в цей період: Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494–1498 рр.), Мінськ (1499 р.).

Доля Ковна добре ілюструє потенціал міст цієї першої литовської хвилі магдебургізації: розташоване на стратегічному перехресті водних шляхів, при злитті Німану та Вілії, місто перетворилося на один із найбільших осередків ремесла й торгівлі Великого князівства Литовського — у другій половині XVI ст. воно налічувало близько 7 тисяч мешканців.

Ковно було виразно мультикультурним: поряд із литовсько-, русько- та польськомовними громадами католиків і православних тут діяла впливова німецькомовна громада, яка за доби Реформації перейшла в лютеранство, а також осіла юдейська людність [63]. Таким чином, етноконфесійна строкатість, відзначена нижче для українських міст, була спільним знаменником урбаністичного розвитку всієї держави.

Характерною рисою розвитку міської мережі у Великому князівстві Литовському було те, що більшість привілеїв на Магдебурзьке право надавалися вже існуючим міським осередкам або тим, які мали бути відновлені. Суттєвою була різниця між Заходом і Сходом держави: якщо на Заході зосередилася більшість міст на «німецькому праві», то в українських та білоруських землях лише невелика кількість міст отримала магдебурзькі привілеї, та й то досить пізно.

Варто зауважити, що українські міста XIV–XVI ст. мали дві визначальні особливості порівняно зі своїми аналогами Центральної Європи. По-перше, вони нерідко були скоріше замками з посадами (підміськими осередками), аніж містами у класичному середньовічно-європейському сенсі. Замкова адміністрація — воєвода, намісник, замковий підстароста — постійно конкурувала з органами міського самоврядування і нерідко обмежувала їхні функції. У Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку конфлікти між магістратом і замковою адміністрацією простежуються практично у кожному десятилітті XV–XVI ст. [11]. По-друге, українські міста цього часу відзначалися суттєвою багатонаціональністю: поряд із русинами (українцями) у них жили поляки, євреї, вірмени, татари, а в прикордонних зонах — і представники інших народів. Така строкатість населення суттєво ускладнювала уніфіковане застосування магдебурзького права і породжувала паралельне існування кількох юрисдикцій в одному місті.

Багатонаціональність українських міст не була аномалією — вона відбивала загальну рису урбаністичного простору Великого князівства Литовського. Показовим є приклад столичного Вільна, де в ранньомодерну добу співіснували п'ять християнських конфесій — римо-католики, лютерани й кальвіністи (так звані «римляни») та православні й унійні русини («греки»), — а поряд із ними юдейська громада в межах міських мурів і татарська мусульманська за ними. Прикметно, що представництво у світських міських інституціях Вільна було розподілене між «римлянами» та «греками» на паритетних засадах [63]. Саме на віленський взірець, як буде показано нижче, орієнтувалося й надання магдебурзького права Києву, де привілей 1514 р. прямо охоплював міщан католицького, православного та вірменського віросповідань.

Окрім класичного магдебурзького права, у середньовічній Центрально-Східній Європі поширення набули й інші системи міського права — любекське та нюрнберзьке. Любекське право (*Lübisches Recht*) регулювало насамперед міста ганзейського торговельного союзу і поширилося уздовж узбережжя Балтійського моря. Нюрнберзьке право мало поширення переважно в Баварії та сусідніх регіонах. Хоча на українських землях домінувало магдебурзьке право, знайомство з різноманітними системами міського права важливе для розуміння того, що процес урбанізації Центрально-Східної Європи не був уніфікованим. Загальне поширення самоврядування на «німецькому праві» значно прискорила успішна діяльність Ганзейського союзу: ганзейські міста виступали зразком ефективної торгово-правової організації, і правителі Польщі та Литви свідомо запозичували ці моделі для стимулювання власного міського розвитку.

Оскільки фактична дія норм Магдебурзького права визначалась не тільки буквою закону, але й політикою держави або власників міст, в Україні не було жодного міста з Магдебурзьким правом, яке б за своїм

устроєм було ідентичним до свого німецького взірця чи будь-якого іншого українського міста. Але надаючи місту «німецьке право», королі не нищили різнорідні громади, що заселяли місто. Ці громади були підпорядковані міському уряду, але в певних межах і далі мали свої права і привілеї — у судових справах вони могли судитися або на підставі норм «німецького права», або на підставі звичаєвого права в особливих мішаних судах.

За цією юридичною гнучкістю стояла насамперед економічна логіка. Як зауважує Д. Фрік, навіть ревний католик-власник міста зовсім не обов'язково накидав своїм підданам власну віру: власники міст були передусім економічними та політичними акторами, і в них зазвичай було чимало причин толерувати, а то й заохочувати присутність юдеїв, менонітів, лютеран, кальвіністів, татар, вірмен, шотландців чи італійців. Головним питанням ставало не усунення розмаїття, а те, як змусити присутність усіх цих різнорідних громад працювати на «спільне благо» міста [63]. Характерно й те, що міські привілеї різних громад могли прямо суперечити один одному: міщани могли домогтися привілею *de non tolerandis Iudaeis*, тоді як юдейська громада водночас отримувала від володаря міста власні привілеї на проживання, богослужіння й торгівлю в міських мурах — і тоді обидві сторони мусили шукати практичних розв'язань для нездійсненності взаємовиключних надань [63].

Хронологія поширення магдебурзького права на Волині є предметом тривалих наукових дискусій. Великі німецькі колонії у Володимирі-Волинському та Луцьку існували вже наприкінці XIII ст. і мали власну організацію за магдебурзьким правом, а більшість українських і німецьких дослідників вважала, що у Володимирі-Волинському міське самоврядування на основі магдебурзького права існувало від початку XIV ст. Водночас в «Архиве Юго-Западной России» містяться відомості, що Володимир-Волинський отримав магдебурзьке право лише у 90-х роках

XV ст., а польський дослідник М. Балінський узагалі датував перше надання 1509 р. з підтвердженням 1570 р. Серед інших ранніх магдебургій регіону — Берестя (1390 р.), Бельськ (1430 р.), Дорогочин (1444 р.) та Мельник, якому князь Болеслав Мазовецький 1444 р. надав кульменське (хелмінське) право. У 1438 р. (за М. Балінським — 1431 р.) литовський князь Свидригайло надав магдебурзьке право Кременцю.

Значний вплив на подальший розвиток магдебурзького права у Великому князівстві Литовському, зокрема на українських землях, мав Бельський привілей 1564 р., підтверджений актом Люблінської унії. За ним усі міста держави одержували магдебурзьке право на зразок столичного Вільна, і саме на рішення 1564 р. посилалися наступні привілеї для новоутворених міст або підтвердження старих привілеїв.

Дискусійним залишається й датування магдебургій окремих міст Наддніпрянщини. Тривалий час вважалося, що Житомир одержав магдебурзьке право впродовж 1441–1444 рр., а Летичів — 1446 р. Проте українська дослідниця Н. Білоус доводить, що Житомиру це право було надано лише наприкінці XVI ст., і з цим твердженням доцільно погодитися, оскільки надання магдебурзького права на початку XV ст. не підтверджують інші документи.

Особливо гострою є дискусія щодо точного часу переходу Києва на магдебурзьке право, адже первинні привілеї міста не збереглися, що й спричинило різні позиції авторів. Іван Каманін писав, що до кінця XV ст. київські міщани перебували під владою воєвод, від якої їх звільнила грамота на магдебурзьке право. В. Антонович вважав, що Київ одержав це право не пізніше 1499 р.; цю дату підтримував і М. Грушевський, який, аналізуючи документи великого литовського князя Олександра зі згадками про німецьке право, писав, що Київ, безперечно, одержав магдебурзьке право саме цього року. В. Щербина датував подію початком XV ст. — добою правління великого князя Вітовта, до 1430 р. А. Яковлів звертав

увагу, що в документі князя Олександра 1494 р. згадано звернення київських міщан до короля Казимира IV з проханням підтвердити їхні права, однак прямих згадок про магдебурзьке право там немає — у грамоті є лише згадка про війта, без інформації про інші органи самоврядування. Н. Білоус відносить упровадження магдебурзького права в Києві до 1498 р.; Р. Роепель вважав часом надання 1501–1506 рр., а німецький дослідник Гайнер Люк відстоює межі 1494–1497 рр. Найбільш обґрунтованою видається позиція М. Кобилецького, який, спираючись на документальні матеріали, доводить, що Київ одержав магдебурзьке право не пізніше 1498 р.

Втрата первинних привілеїв — типова, а не виняткова ситуація для міст Центрально-Східної Європи. Джерельна база історії міст цього регіону взагалі значно бідніша за західноєвропейську, причому з двох головних причин: повільніше запровадження систематичного діловодства та регулярні катастрофи, що нищили вже створені архіви. Доля міського архіву Вільна тут вельми промовиста: місто ґрунтовно вигоріло 1610 р., наступного року під час антикальвіністського «тумульту» згорів кальвіністський архів, а московська окупація 1655 р. принесла нові руйнування й грабунки, тож акти магістратських судів — головне джерело до історії міщанства — за період до 1610 р. практично не збереглися [63]. На цьому тлі зникнення первісних київських привілеїв XV ст., міста, що зазнало спустошливих татарських нападів, виглядає цілком закономірним, а реконструкція дати надання магдебургії за опосередкованими згадками — єдино можливим методом.

У XVI — першій половині XVII ст. магдебурзьке право активно поширювалося на приватновласницькі міста Волині. У 1518 р. князь Василь Сангушко одержав привілей, за яким мав провести локацію Ковеля за магдебурзьким правом; 1532 р. привілей на запровадження цього права отримав власник м. Покидьк Олександр Зоаражський. Сигізмунд I 1508 р.

видав локаційно-магдебурзький привілей для Тучина, а 1540 р. — привілей луцькому єпископу на локацію м. Торчина на основі магдебурзького права. Згодом це право одержали Берестечко (1559 р.), Торговиця (1562 р.), Олика (1564 р.), Горохів (1600 р.), Хлопатин (1616 р.) та інші міста. Значну групу волинських магдебургій становили міста родини Острозьких, яка володіла основними маєтками і була фактичним володарем цієї території: Кузьмин і Красилів (1517 р., останній за кульменським правом), Чернехів (1529 р.), Комищиці (1561 р.), Смолдерев (1596 р.), Сурож (1599 р.). Локаційно-магдебурзькі привілеї отримували й міста Вишневецьких (Вишнівець, 1560 р.; Андріїв, 1568 р.), Заславських (Новий Заслав, 1583 р.; Фошков і Славута, 1633 р.) та Четвертинських (Базилія, заснована 1631 р. на вільних землях). Більшість волинських міст, яким надано магдебурзьке право, були саме приватновласницькими.

Упродовж XVI ст. магдебурзьке право отримала й низка міст Правобережної України: Скала (1518 р.), Дунаївці та Чигирин (1529 р.), Бар, якому 1540 р. право надала королева Бона через три роки після заснування міста, Стара Синява (1543 р., з повторним привілеєм 1558 р. після зруйнування міста татарами), Чорний Острів (1556 р.), Гусятин (1559 р.), Звенигород (1564 р.), Проскурів (1578 р.), Фельштин (1584 р.).

Загалом поширення магдебурзького права на українських землях Великого князівства Литовського мало низку особливостей. На відміну від Галичини, де на магдебурзьке право переходили здебільшого вже існуючі населені пункти, на Волині чимало міст, котрі здійснювали самоврядування цим правом, утворювалися «на сирому корінні», тобто на вільних незаселених землях. Усі привілеї на магдебурзьке право волинським містам до середини XVI ст. написано староукраїнською мовою — державною мовою Великого князівства Литовського. Крім того, тут магдебурзьке право поширилося без участі німецьких колоністів і надавалося виключно містам, а значна кількість міст, що володіли цим

правом, перебувала в руках приватних власників, якими були переважно українські магнати та шляхта.

3.2. Війт і лавники: їх повноваження та діяльність

Назва «німецьке право» зумовлена географічними та історичними обставинами його виникнення і поширення. Середньовічна Центрально-Східна Європа — Польща, Чехія, Угорщина, землі Великого князівства Литовського — взаємодіяла передовсім із германською частиною Священної Римської Імперії (*Sacrum Romanum Imperium Nationis Germanicae*). Саме звідти надходили перші переселенці-колоністи, які приносили із собою правові норми своїх міст; звідти позичалися зразки міського устрою; звідти прибували правники, які тлумачили юридичні колізії. Магдебург як один із найбільших міст Священної Римської Імперії став загальновизнаним центром міського права передусім тому, що його суд (*Schöffentstuhl*) набув авторитету вищої апеляційної інстанції для сотень міст.

Поява та поширення комунального руху і міського самоврядування в середньовічній Європі були безпосередньо пов'язані з розвитком європейської юриспруденції. Болонська школа права XII ст. відродила вивчення *Corpus Juris Civilis* — римського права, — і на перетині римського права, канонічного права та місцевих звичаїв виникло нове міське право. Воно регулювало не лише відносини між городянами, але й відносини міста з феодалними сеньйорами та правителями, формуючи принцип «міського повітря, що робить людину вільною» (*Stadtluft macht frei*). Цей принцип означав, що людина, яка прожила в місті рік і один день, ставала юридично вільною. Запровадження магдебурзького права на польських та литовських землях означало інтеграцію цих земель у загальноєвропейський правовий простір і слугувало зміцненню

центральної влади через лояльні та добре організовані міські громади, яким надавалися чіткі правові гарантії.

Центральною фігурою у системі міського управління за Магдебурзьким правом був війт. У ранній період магдебургій особливо важливе становище займали міські намісники — війти, які виконували як адміністративні, так і судові функції. Самі війти часто призначалися великим князем. Навіть війтами Вільна ставали не місцеві городяни, але шляхта або угодні правителю вихідці з міст Польщі.

У джерелах та літературі уряд війта позначався цілою низкою рівнозначних термінів — польське *wójt*, німецьке *Vogt*, латинське *advocatus*, — і сучасні дослідники не дарма характеризують його носія як свого роду «зверхника міста» [63]. Саме тому спосіб заміщення війтівського уряду слугує чи не найточнішим індикатором реального обсягу міської автономії: принципова різниця пролягала між містами, де війт був прямим королівським або великокнязівським призначенцем, і тими, де магістрат сам відігравав роль у доборі кандидата й поданні його на затвердження володареві [63]. Українські міста впродовж XV–XVI ст. поступово рухалися від першої моделі до другої, хоча цей рух був нерівномірним і нерідко ставав предметом тривалої боротьби міщан із владою. Утім, у XVI ст. у Вільні простежується й зворотна тенденція — надання переваги «синам землі» Великого князівства Литовського перед «чужинцями» при заміщенні урядів та розподілі бенефіціїв, що засвідчує формування територіальної ідентичності місцевих еліт [63].

Зі зростанням міст і зміцненням їх магдебургій влада війтів стала обмежуватися міським виборним правлінням (магістратом), яке прагнуло перетворити війта лише на голову суду, який розбирав кримінальні справи. З часом адміністративну роботу взяв на себе магістрат, а рішення цивільних справ — пов'язаний з ним суд бурмістрів-радників. Прерогативи магістрату і війта більш чітко розподілились лише у XVI ст.

Для повноцінного Магдебурзького права, як у Львові та Кам'янці-Подільському, характерним було обрання вйта радниками. У таких містах вйт мав титул бургграфа. Великий бургграфський суд — найважливіший судовий орган — вимагав обов'язкової присутності вйта. Якщо він з якихось причин не міг цього зробити, то його функції виконував лендвйт (віце-вйт).

Лавники (шеффени) були членами лавничого суду (лави), що здійснював судочинство. Суд лавників діяв під головуванням вйта. Лавники виконували функції присяжних засідателів і брали участь у всіх важливих судових справах. Суд лавників розглядав кримінальні справи, включаючи тяжкі злочини, а також цивільні спори. Засідання суду відбувалися тричі на рік у передбачені правом дні (день св. Агати, третій день після свята Івана Хрестителя, день св. Мартина). Судові функції виконували лавники під головуванням вйта; найбільш наближеним до класичного Магдебурзького зразка був судоустрій Львова.

Важливою формою судочинства за Магдебурзьким правом був «гайонний гарячий суд», що скликався у разі затримання злочинця на місці злочину. Вирок у такому суді не підлягав апеляційному оскарженню і виконувався негайно. Для врегулювання торговельних конфліктів між приїжджими купцями діяв «гайонний гостинний суд» за участі вйта і не менш ніж трьох лавників.

Прикметно, що судові процедури, вироблені магдебурзьким правом, поступово ставали загальноміським стандартом навіть поза межами власне магістратської юрисдикції. У Вільні, наприклад, суд катедральної капітули, що мав юрисдикцію над частиною міської території, хоча й складався з духовних осіб — каноніків, виносив вирoki за цілком світським Третім Литовським статутом, а справи, які він розглядав (позови, дифамація, крадіжки, запис фінансових документів і тестаментів), за своїм характером і процедурою мало відрізнялися від практики магістратських судів міщан,

що керувалися магдебурзьким правом [63]. Це свідчить про глибше явище: різні юрисдикції одного міста, формально відокремлені, на практиці зближувалися у процесуальних формах, і магдебурзький зразок відігравав у цьому зближенні роль еталона.

3.3. Міська рада (радники і бургомістри): порядок формування та діяльність

Паралельно з войтівсько-лавничим судом у містах з Магдебурзьким правом функціонувала міська рада на чолі з бургомістрами. Рада складалася з радників (райців), яких обирали міщани. Саме рада здійснювала загальне управління містом, контролювала фінанси, торгівлю та господарське життя.

У великих містах, таких як Львів, Кам'янець-Подільський і Київ, цехмістрів обирали члени цеху, а затверджували міська рада та бургомістр. У Вільні з 1413 р. місто стало підзвітним безпосередньо воєводі. У XVI ст. міста стали отримувати досить великі вількери — судові статuti (Вільно — 1551 р.).

У Києві склалася особлива система міського управління. Грамота Сигізмунда I від 1514 р. базується на попередніх привілеях та надає докладне уявлення про права та обов'язки київських міщан. Вона давала міщанам виключне право тримати шинки, продавати в них горілку, пиво, мед та вино, а прибутки від того вживати на потреби міста. Крім того, запроваджувалися дві тижневі ярмарки. У 1518 р. воєвода київський Андрій Немирич офіційно підтвердив, що всі «вряди городовые» передані від замку до ратуші, і перелічив цехи, що переходили під оруду магістрату.

Документи на кшталт згаданого підтвердження 1518 р. належали до ширшого комплексу облікових практик, якими послуговувалась як державна, так і міська влада. Найповніше такі практики ілюструє віленська «Ревізія господ» 1636 р. — поквартирний опис усіх будинків у межах

міських мурів, складений перед приїздом короля з двором: для кожного будинку фіксувалися імена власників і позителів, юрисдикція, до якої належала нерухомість, стан і розпланування помешкання, а для мешканців — стан або фах (для християн) чи віросповідання (для нехристиян) [63]. Подібні ревізії, інвентарі та податкові реєстри слугували владі для розмежування юрисдикцій, оподаткування та розквартирування, а для сучасного дослідника лишаються головним джерелом реконструкції соціальної топографії міста.

Грамотою 1514 р. Сигізмунд I — великий литовський князь і водночас польський король — підтвердив привілей великого князя Олександра про надання місту магдебурзького права, значно розширивши права киян. У грамоті наголошувалося, що магдебурзьке право надано всім міщанам католицького, православного та вірменського віросповідання на зразок м. Вільна. Міщан звільняли від польського, литовського та руського (українського) права — відтепер вони керувалися лише магдебурзьким, — а також від влади воєвод, суддів та інших урядників: в усіх адміністративних і судових справах вони підлягали владі вйта. Ще одним документом, який визначив повноваження та структуру органів міського самоврядування Києва, стала грамота Сигізмунда I, видана 16 січня 1516 р. Надалі литовські князі й польські королі видали ще низку нормативно-правових актів, що регулювали діяльність органів міського самоврядування Києва аж до його входження до Московського царства.

Покликання на віленський зразок мало тут цілком конкретний зміст. У самому Вільні склалася паритетна модель міського урядування, за якої представництво у світських міських колегіях розподілялося між двома великими конфесійними блоками — «римлянами» (католиками, а згодом і протестантами) та «греками» (православними, а після 1596 р. й уніатами) [63]. Дослідники порівнюють цю модель із так званими паритетними містами Священної Римської Імперії, де після Авгсбурзького миру 1555 р.

було вироблено системи рівноваги двох конфесій в одному місті [63]. Отже, поширення на Київ «віленського взірця» означало не лише набір магдебурзьких інституцій, а й перенесення на київський ґрунт цього принципу міжконфесійної рівноваги в міському уряді — з тією відмінністю, що в Києві до нього було долучено й вірменську громаду.

Лейтмотивом грамот, наданих Києву на самоврядування за Магдебурзьким правом, є боротьба київських міщан на чолі з магістратом проти підпорядкування міста воєводській владі. Це була боротьба за автономність міста у складі литовсько-руської держави.

3.4. Цехова організація та юридики у системі міського самоврядування

Особливе місце у структурі органів міського самоврядування займали ремісничі цехи. До складу цехів входили самостійні (майстри, що мали власні майстерні) і несамотійні ремісники. Майстрами могли стати особи, які володіли міським правом, сплатили вступний внесок і виготовили свій ремісницький виріб. Керували цехами цехмістри, до повноважень яких належали: репрезентація інтересів цеху, контроль за дотриманням правопорядку, фінансовий стан, якість виробленої продукції.

На українських землях існувало два різновиди вибору органів цехового самоуправління. Перший — у містах повного Магдебурзького права (Львів, Кам'янець-Подільський, Київ) і королівських, де цехмістрів обирали члени цеху, а затверджували міська рада та бургомістр. У містах неповного Магдебурзького права та приватновласницьких цехмістрів призначав бургомістр і радники.

Про відносну вагу окремих ремесел у цеховій структурі міст регіону дають уявлення пізніші статистичні дані: наприкінці XVIII ст. п'ятьма найчисленнішими цехами Вільна були шевський (158 членів), гарбарський (56), ковальський (52), різницький (49) та кравецький (48) [63]. Хоча ці дані виходять за хронологічні межі нашого дослідження, вони відбивають

структуру ремесла, що склалася ще в попередні століття: домінування шкіряних, металообробних, харчових і текстильних ремесел було характерним для міст Великого князівства Литовського вже у XVI ст.

Юридиками у містах Польського королівства та Великого князівства Литовського(а згодом і Речі Посполитої), зокрема українських, були земельні ділянки з об'єктами нерухомості та особами, що мешкали там і не підпорядковувались органам міського самоврядування. Юридики, що діяли в містах, можна поділити на кілька груп: королівські або великокнязівські, магнатські або шляхетські, церковні, війтівські та радецькі. Збільшення кількості юридик підривало політичний і соціально-економічний статус міст, тож сеймовими Конституціями 1659 р. та 1764 р. їх права частково обмежено.

Механізм функціонування церковної юридики найдетальніше реконструйовано на прикладі юридики катедральної капітули у Вільні. Під капітульною юрисдикцією у XVI ст. перебувало близько шістдесяти чотирьох будинків, більшість із яких здавалася в найм світським особам; при цьому юридика не становила суцільної, консолідованої території — підпорядковані капітулі ділянки були розкидані в міському просторі, а їхні мешканці підлягали окремому капітульному судові [63]. Соціальний склад людності такої юридики практично не відрізнявся від решти міста: серед підданих капітули джерела фіксують аптекарів, теслярів, шапкарів, кравців, сідлярів, мечників, шевців, склярів, слюсарів, візників, броварників, мулярів, ковалів, ткачів, пекарів, гончарів, солярів, торгівців хлібом і шкірами та праль [63]. Інакше кажучи, юридика відтворювала в мініатюрі соціально-професійну структуру міста, вилучаючи її, однак, з-під влади магістрату.

Показово, що в межах юридики діяли власні корпоративні правила, які певною мірою дзеркалили міське самоврядування. Розподіл капітульних будинків між каноніками відбувався шляхом так званої опції

за старшинством служби (*iuxta vocacionem*) на загальних сесіях капітули, причому звільнення одного будинку запускало ланцюгову реакцію переселень — «ефект доміно» — аж до надання помешкання новоприбулому членові корпорації [63]. Капітула регламентувала й господарське життя своїх підданих: 1583 р. вона заборонила канонікам приймати у своїх будинках представників «брудних» ремесел — шевців, сідлярів, слюсарів і торгівців оселедцями — під загрозою позбавлення щоденного утримання на місяць, хоча, як свідчать пізніші джерела, практика тривала й далі [63]. Водночас капітула могла надавати своїм орендарям права, що прямо конкурували з міською економікою: так, один із прелатів дістав дозвіл не лише мешкати в капітульному будинку, а й винаймати кімнати, торгувати й курити горілку [63]. Саме така господарська діяльність юридик, виведена з-під магістратського контролю й міського оподаткування, і була головним джерелом конфліктів між юридиками та органами міського самоврядування.

Функціонування юридик в українських містах з Магдебурзьким правом мало негативний вплив на розвиток міського самоврядування, оскільки зменшувало міську територію та міські прибутки. Діяльність юридик призводила до конфліктів між органами міського самоврядування та власниками юридики. Феодальні юридики підвищували статус феодалів у місті, а це обмежувало права міщан.

Варто додати, що юридики були не єдиним типом особливих юрисдикцій, які розчленовували правовий простір міст Великого князівства Литовського. У Вільні, наприклад, поряд із магістратською, замковою та капітульною юрисдикціями діяло так зване городництво (*Horodnictwo*) — специфічна саме для Великого князівства Литовського юрисдикція, що не мала прямого відповідника в коронних містах [63]. Множинність юрисдикцій означала, що мешканці одного міста — навіть однієї вулиці — могли підлягати різним судам і сплачувати податки різним

зверхникам, і саме в цьому контексті слід оцінювати масштаб обмежень, які юридики накладали на українські магдебургії.

3.5. Міське самоврядування на основі звичаєвого права: Черкаси та Канів

Картина міського самоврядування на українських землях Великого князівства Литовського була б неповною без урахування того, що частина міст зберігала самоврядні інститути на цілком інших, ніж магдебурзькі, засадах. Показовим прикладом є Черкаси та Канів, які були не просто містами, а водночас оборонними пунктами, прикордонними центрами та осередками колонізації порубіжжя. Саме тому їхня система самоврядування виробила особливі риси, що суттєво відрізнялися від моделей, поширених у західних регіонах українських земель: у XIV–XVI ст. ці міста функціонували на основі руського звичаєвого права, а не магдебурзького. Сама лише наявність війта і присяжників не може автоматично свідчити про існування магдебургії — міське самоврядування Черкас і Канева являло собою поєднання давньоруських традицій із поступовим запозиченням окремих західноєвропейських інститутів, що засвідчує різноманітність моделей міського самоврядування на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Особливістю фронтального самоврядування було збереження інституту міських отаманів, який існував ще з часів монгольської зверхності. Упродовж XV — початку XVI ст. ця система поступово трансформувалася через появу війтів: у Каневі війт зафіксований уже 1488 р., а в Черкасах — 1507 р. Певний час отаман і війт співіснували одночасно, що свідчить про перехідний характер управлінської системи; згодом війт став головою громади, а отамани перетворилися на старійшин, які брали участь у керівництві містом разом із війтом.

Війт на Черкащині був не лише адміністративним керівником громади, але й представником міщан перед старостою, королівськими урядовцями та судовими інстанціями. Він організовував виконання міських повинностей, відповідав за ремонт укріплень, мостів і замкових споруд, забезпечував людей для військових походів, організовував патрулювання прикордонної території та контролював збір коштів на громадські потреби. Таким чином, на прикордонних територіях військово-оборонна функція посідала значно важливіше місце, ніж у більшості внутрішніх міст держави. Водночас розвиток самоврядування супроводжувався поступовим посиленням контролю державної адміністрації: якщо спочатку війти, ймовірно, обиралися громадою, то у XVI ст. їх дедалі частіше призначали представники влади, а після реформ 1560-х рр. війт поступово перетворився з представника громади на представника старостинської адміністрації. Ревізія 1570 р. засвідчує, що війти вже перебували під прямим контролем старост і виконували насамперед функції підтримання порядку, контролю за вартовою службою та нагляду за пересуванням населення через міські укріплення. Ця еволюція демонструє загальну тенденцію до централізації влади у Великому князівстві Литовському.

Важливим елементом самоврядування були міські старійшини, яких джерела називають «отаманами черкаськими», «людьми добрими старими», «старшими черкаськими» або «тубільцями старими». Разом із війтом вони становили своєрідний колегіальний орган управління громадою: брали участь у вирішенні господарських питань, виступали представниками міста під час ревізій, давали свідчення в судових процесах і були носіями місцевої правової традиції. Не пізніше другої третини XVI ст. з'явився інститут присяжників: спочатку їх призначали старости з числа достойних людей, а згодом вони обиралися ревізорами з-поміж міщан. Присяжники виконували насамперед судові функції та брали участь у

підтриманні громадського порядку — староста або його намісник не могли здійснювати судочинство без їхньої участі.

Надзвичайно важливим інститутом залишалися громадські збори — копи, які репрезентували давньоруську традицію народного самоврядування. На зборах вирішувалися питання розподілу земель і угідь, обрання посадових осіб, збору коштів на міські потреби, організації оборони та патрулювання прикордоння; копа зберігала й певні судові функції навіть після посилення влади старост, тож громада фактично залишалася найвищим колективним органом міського самоврядування. Право належати до громади визначалося не лише проживанням у місті, а й участю у спільному користуванні міськими правами та виконанні повинностей; членів громади називали «потужниками» або «поплічниками». До громади належали місцеві міщани та бояри, які спільно користувалися міськими угіддями, тоді як значна частина населення прикордонних міст — наймані козаки, військові служителі, приїжджі люди — не користувалася повним обсягом міських прав. Громада активно поповнювалася за рахунок переселенців із навколишніх сіл: показовим є випадок Канева 1552 р., коли до міста переселилися мешканці шести сіл чисельністю тридцять сім родин, які ще зберігали власну самоврядну організацію та сільських отаманів, але поступово інтегрувалися до міської спільноти. Це свідчить про активний процес колонізації та розширення міського середовища на прикордонні.

Окремої уваги заслуговують взаємини міських громад зі старостинською адміністрацією. Протягом XVI ст. міщани Черкас і Канева постійно відстоювали свої «стародавні права» від посягань місцевих урядовців; основними причинами конфліктів були збільшення податків, розширення повинностей, обмеження доступу до промислових угідь, привласнення громадських земель та зловживання старост, через що громади регулярно зверталися зі скаргами безпосередньо до великого князя

литовського. Особливо показовим є повстання черкаських міщан і бояр 1536 р., викликане невдоволенням політикою старостинської адміністрації: хоча виступ було придушено, сам факт його існування демонструє високий рівень політичної активності та корпоративної згуртованості населення прикордонних міст. Громади також активно відстоювали свої земельні й господарські права у конфліктах із шляхтою та монастирями, постійно беручи участь у судових процесах щодо пасік, рибальських угідь, лісів та земельних ділянок. Це показує, що міська громада виступала не лише адміністративною, а й економічною корпорацією, яка колективно захищала свої ресурси.

Одним із найвиразніших виявів самоорганізації міських громад була також соціальна опіка. У Вільні, на відміну від багатьох західноєвропейських міст, не відбулося централізації опіки над убогими в руках магістрату: натомість кожна конфесійна громада розбудовувала власну мережу шпиталів і притулків, тож до середини XVII ст. у місті паралельно діяли сім католицьких, сім унійних, а також окремі православні, кальвіністські, лютеранські та юдейські доброчинні установи [63]. Децентралізована модель опіки була зворотним боком тієї самої багатоюрисдикційності, яка характеризувала й судово-адміністративний устрій міст Великого князівства Литовського: кожна громада дбала про «своїх» убогих, зміцнюючи таким чином конфесійні межі й власну корпоративну згуртованість.

Досвід Черкас і Канева засвідчує, отже, ширшу закономірність: міське самоврядування на землях Великого князівства Литовського ніколи не зводилося лише до магістратських інституцій магдебурзького зразка. Поряд із ними — а подекуди й замість них — діяли інші форми колективної самоорганізації: громада зі звичаєвими інститутами, конфесійні спільноти з власними старшинами та доброчинними установами, юдейські кагали з колективною відповідальністю за податки,

цехові корпорації, нарешті — юридики з власними судами й корпоративними правилами. Дослідження міст Великого князівства Литовського останніх десятиліть, виконані на мікроісторичному рівні, переконливо показують, що саме ця багатошаровість і взаємне накладання юрисдикцій, громад та корпорацій становили визначальну рису міського життя держави [63]. Українські міста XIV–XVI ст. повною мірою вписувалися в цю модель, поєднуючи магдебурзькі інституції з давньоруською звичаєвою традицією та самоорганізацією етноконфесійних громад.

РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ НА ІНШИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

4.1. Міста Закарпаття у складі Угорського королівства: правові основи та еволюція самоврядування

У попередніх розділах було розглянуто запровадження та функціонування міського самоуправління на українських землях, які у XIV–XVI ст. перебували під владою Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Проте частина українських етнічних територій у досліджуваній період розвивалася в межах інших державно-правових систем. Закарпаття (історичні комітати Унг, Берег, Угоча та Мараморош) належало до складу Угорського королівства, а Буковина (Шипинська земля з центрами у Чернівцях, Сіреті та Хотині) від середини XIV ст. належала до Молдавського князівства. Відповідно, міське самоуправління на цих землях формувалося під впливом інших правових моделей, які лише частково збігалися з магдебурзькою системою, поширеною у Галичині, на Волині та Поділлі. Аналіз цих регіональних варіантів дає змогу комплексно охарактеризувати міське самоврядування на всіх українських землях XIV–XVI ст. та виявити як спільні загальноєвропейські тенденції, так і локальну специфіку.

Розвиток міст Закарпаття мав глибоке домонгольське коріння. Уже в XII ст. Ужгород (угор. Ungvár) був помітним торговельним центром на шляху, що сполучав Угорське королівство з Галичиною та Києвом. Угорський медієвіст Пал Енгель, аналізуючи свідчення арабського географа XII ст. аль-Ідрісі, зазначає, що Ужгород у той час був «великим і квітучим містом», значення якого пояснювалося насамперед тим, що він слугував станцією на торговельному шляху до Києва. Через карпатські перевали проходили каравани зі східними товарами, а королівські фінанси

й торгівля Угорщини значною мірою перебували в руках вихідців зі Сходу, що додатково підносило роль транзитних пунктів на кшталт Ужгорода.

Переломним моментом у долі регіону стала монгольська навала 1241–1242 рр. Зруйнування Києва у 1240 р. фактично перервало східну торгівлю, і весь регіон північно-східних Карпат опинився на периферії економічного та політичного життя королівства. За влучним спостереженням П. Енгеля, Ужгород, що за часів Ідрісі був великим і квітучим містом, так і не зміг відновитися від цього удару аж до нових часів; те саме можна сказати й про багато інших центрів регіону, які відтоді лише зрідка удостоювалися королівських відвідин. Ця обставина мала далекосяжні наслідки для міського самоуправління: закарпатські міста у XIV–XVI ст. здебільшого не піднялися до рівня вільних королівських міст, а залишилися у статусі приватновласницьких або коронних містечок з обмеженою автономією.

Водночас саме монгольська навала спонукала королівську владу до активної урбаністичної політики. Король Бела IV (1235–1270), відбудовуючи спустошену країну, розпочав масштабне надання містам привілейних грамот (так званих *liberty charters*) та запрошення іноземних колоністів. Як зазначає румунський дослідник Лаурентіу Радван у фундаментальній праці «*At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*», міські права в Угорському королівстві передусім передбачали самоврядування громади (*universitas*): щороку вона обирала суддю (*judex*, *maior villae* або *villicus*), який виступав її представником, тоді як місцевий комес (іспан, жупан) втрачав юрисдикцію над городянами та наданою їм землею. Разом із суддею городяни обирали раду з дванадцяти присяжних (*iurati*), і влада обох органів поширювалася на всі судові та адміністративні справи громади. Згодом у частині міст з'явилася й ширша рада зі ста членів, яка перебрала право обирати суддю та присяжних.

Принципово важливо, що правовою моделлю для угорських міст слугувало не магдебурзьке право в чистому вигляді, як це було у Польщі, Чехії чи на українських землях Корони, а власні зразки. Л. Радван підкреслює, що тоді як Польща та Богемія приймали нюрнберзьке, магдебурзьке або любекське право, в Угорщині найчастіше посилалися на зразок, запроваджений валлонськими колоністами у Секешфегерварі (так зване «право Фегервара» у сучасній історіографії). Магдебурзьке право було прийняте у Банській Штявниці й лише частково у Буді; згодом саме будайське право набуло домінуючого значення в королівстві. Привілеї при цьому суттєво відрізнялися від міста до міста і залежали від місцевих умов. Отже, закарпатські міста розвивалися у правовому полі, типологічно спорідненому з магдебурзьким (виборний суддя, колегія присяжних, власна юрисдикція), але інституційно самостійному.

Механізм заснування міст на Закарпатті був аналогічним загальноєвропейському процесу локації, розглянутому у третьому розділі. Поселенцям надавалося право заснувати поселення (*locatio civitatis*) разом із привілеями, які наслідували права «материнського міста». Як і в усій Центральній Європі, колоністів залучали та організовували підприємці-локатори, котрі ставали лідерами новоутворених громад (*scultetus*, *advocatus*). На Закарпатті головною колонізаційною силою виступили німецькі (саксонські) переселенці, яких угорські королі запрошували починаючи з XII ст. Король Гейза II (1141–1162) надав німцям оселі на Спіші та у Семигороді (Трансільванії); згодом німецькі громади вкрили мережею всю північну смугу королівства — від Братислави через Кошиці й Пряшів до Мараморощини. Колоністи отримували значні земельні наділи, широкі привілеї та самоуправління, утворюючи своєрідні правові «острови» серед навколишнього сільського населення.

Безпосередньо на закарпатських землях німецька колонізація залишила глибокий слід. Берегсас (*Lompértszásza*, пізніше Берегове) був

заснований саксами ще в XI ст. У XIV–XV ст. німецькі колоністи просунулися аж до Хуста, Вишкова й Тячева у Марамороському комітаті. Переселенці були переважно ремісниками та гірничопромисловими робітниками: солекопальні Мараморощини й видобуток металів значною мірою зосереджувалися саме в руках німців. Саме німецькі громади принесли на Закарпаття розвинені форми міської організації — виборність урядників, цехові порядки, письмову фіксацію привілеїв, — які поступово поширювалися й на інше населення краю.

Правовою основою становища німецьких колоністів у Карпатському регіоні слугували королівські грамоти, найвідомішою з яких є так званий Андреанум — привілей короля Андрія II трансільванським саксам 1224 р. Сакси отримали гарантовану широку автономію: власну правову організацію, відмінну від решти воєводства, пряму королівську юрисдикцію та право печатки, а єдиними вищими інстанціями для них були сасскій комес у Сибіу та сам король. Хоча Андреанум безпосередньо стосувався Трансільванії, він став взірцем для статусу госпітів у всьому королівстві, включно із саксонськими громадами Закарпаття: принципи персональної свободи, власного суду і колективної відповідальності громади перед короною, закладені у ньому, простежуються і у привілеях Севлюша 1262 р. та марамороських міст 1329 р.

Важливим стимулом міського розвитку Закарпаття була торгівля сіллю. Марамороські солекопальні (Солотвино) забезпечували значну частину потреб королівства, а транспортування солі здійснювалося водним шляхом по Тисі. Контроль над цією артерією здійснювала мережа укріплених пунктів — замки Хуста, Королева, Севлюша та Вишкова. Вишково вперше згадується у латинському документі 1273 р. у формі Visk; зведене тут укріплення разом з іншими фортецями контролювало водну дорогу, якою возили сіль із марамороських копалень. Потреба в робочій

силі для солекопалень та обслуговування соляного шляху стала однією з причин надання королівських привілеїв містам Мараморощини.

Кульмінацією привілейної політики угорських королів щодо Закарпаття стало надання у 1329 р. королем Карлом Робертом Анжуйським привілейної грамоти марамороським містам. Статус коронних міст отримали Хуст, Вишково, Тячів та Довге Поле; згодом до них приєднався Сігет (Мараморош-Сігет). Першу згадку про Хуст пов'язують саме з грамотою 1329 р., коли місто одержало право коронного, хоча і поселення, і фортеця, безперечно, існували раніше. Коронні міста підпорядковувалися безпосередньо короні, а не комітатській адміністрації, обирали власного суддю та присяжних, користувалися податковими пільгами і правом проводити ярмарки. Ще раніше, у 1262 р., привілей короля Стефана V отримали королівські госпіти Севлюша (нині Виноградів) — це один з найдавніших міських привілеїв на українських етнічних землях узагалі.

Зміст привілею 1329 р. для марамороських коронних міст є показовим для розуміння обсягу самоврядних прав, які угорська корона надавала містам периферійних комітатів. Мешканці привілейованих поселень — переважно угорські та саксонські госпіти — отримували особисту свободу, право вільного обрання судді та парафіяльного священника, спадкове володіння земельними ділянками, звільнення від юрисдикції комітатського жупана та право судитися лише перед власним суддею або безпосередньо перед королем. Громади звільнялися від низки податків і натомість сплачували фіксований чинш; їм гарантувалося право вільної торгівлі та проведення щотижневих торгів. У 1352 р. король Людовик I Великий підтвердив і розширив ці привілеї для Сігета, який поступово висунувся на роль головного міста Мараморощини й осідку комітатської адміністрації. Таким чином, привілейна політика Анжуйської династії створила на Мараморощині компактну групу самоврядних громад, безпосередньо підпорядкованих короні.

Для повноти картини варто згадати й категорію гірничих міст (*civitates montanae*), які виникали навколо гірничих промислів і користувалися особливо широкою автономією, включно з правом надсилати власних представників до державних зборів. Найближчим до Закарпаття прикладом такого міста була Бая-Маре на півдні Мараморощини — великий центр видобутку золота і срібла, привілеї якого слугували взірцем для гірничих та соледобувних поселень регіону. Хоча на власне закарпатських землях класичних гірничих міст не сформувалося, соляні промисли Солотвина функціонували за подібною моделлю: королівська скарбниця зберігала за собою доходи від видобутку, а громади солекопів натомість отримували податкові пільги та елементи самоврядування.

У 1342 р. королівську грамоту отримав Лумпребтсас (з 1504 р. — Берегове). У грамоті місто назване «вільним королівським містом»; воно дістало власну печатку для скріплення договорів, а всіма справами керувала міська рада у складі дванадцяти радників на чолі з суддею. Ця структура — суддя та рада з дванадцяти присяжних — цілком відповідала загальноугорській моделі міського самоврядування і була функціональним аналогом вйтівсько-лавничого устрою магдебурзьких міст, розглянутого у попередньому розділі.

Показовою є й історія самоврядування Мукачева. У 1376 р. угорська королева Єлизавета (Ержебет) видала Мукачеву грамоту на право користування власною печаткою, в якій поселення вперше назване містом. У грамоті зазначалося: «Ми, Єлизавета... даємо нашому містечку Мункач, що знаходиться під замком Мункач у комітаті Берег, яке зростає за рахунок переселенців... право на тривале користування печаткою із зображенням Святого Мартіна, покровителя нашої парафіяльної церкви... для підкріплення юридичних угод купівлі, продажу і перепродажу виноградників». Надання печатки означало визнання за міською громадою

права юридичної особи — здатності самостійно укласти й засвідчувати правочини, що є однією з фундаментальних ознак міського самоврядування. У 1445 р. населення Мукачева домоглося надання магдебурзького права, тобто звільнення від влади феодала, й організувало повноцінне міське самоврядування. Таким чином, Мукачево стало одним з небагатьох закарпатських міст, де магдебурзька модель була запроваджена *expressis verbis*.

Особливе місце в історії Мукачева посідає період князювання подільського князя Федора Корятовича (1395–1415), який, втративши свої володіння на Поділлі внаслідок конфлікту з великим князем литовським Вітовтом, отримав від угорського короля Сигізмунда Люксембурзького Мукачівську домінію. П. Енгель спеціально відзначає Корятовича як господаря Мукачева у 1395–1415 рр. та фундатора василіанського монастиря на Чернечій горі. Князювання Корятовича сприяло пожвавленню господарського життя домінії, припливу переселенців (зокрема з Поділля) та зміцненню позицій міської громади, що зрештою підготувало ґрунт для здобуття магдебурзького привілею 1445 р.

Інакше склалася доля Ужгорода. Відбудоване після монгольської руїни місто у 1312 р. перейшло у власність воєводи Петра Петровича (Петра Петуні), а у 1318 р. король Карл Роберт подарував Ужгород з округою графам Другетам — неаполітанському роду, що прибув до Угорщини разом з Анжуйською династією. Другети володіли Ужгородською домінією близько 360 років, відігравали ключову роль в економічному й політичному житті краю: розбудували замок, спорудили міст через річку Уж, церкву, заснували монастир. Наприкінці XV ст. в Ужгороді проживало близько 600 мешканців. Проте саме статус приватновласницького міста визначив обмеженість ужгородського самоврядування: громада не обирала суддю вільно, а перебувала під

юрисдикцією панського кастеляна; міські органи діяли під контролем доміністрації Другетів.

Наприкінці XIV ст. відбулася масштабна приватизація королівських міст Закарпаття. За даними П. Енгеля, у 1387–1395 рр. до приватної власності перейшли Мукачево, Берегове та Виноградів. У першій половині XV ст. Берегове й Мукачево входили до величезного угорського маєтку сербського деспота Стефана Лазаревича (1411–1427), у 1444 р. були передані Яношу Гуняді, а згодом Мукачево опинилося у складі володінь Єлизавети Сілагі, переданих у 1484 р. Яношу Корвіну. Така часта зміна власників, з одного боку, послаблювала сеньйоріальний контроль і дозволяла громадам розширювати фактичну автономію (саме на цей період припадає здобуття Мукачевом магдебурзького права), а з іншого — унеможливлювала набуття статусу вільного королівського міста.

Для розуміння реального становища закарпатських міст принципове значення має ієрархія міст Угорського королівства, яку фіксують джерела XV ст. На вершині цієї ієрархії стояли вільні королівські міста (*liberae civitates regiae*) — Буда, Кошиці, Братислава, Шопрон, Трнава, Пряшів, Бардіїв та деякі інші. Нижче розташовувалися міста, залежні від єпископів, шляхти або безпосередньо від короля чи королеви. Л. Радван прямо зазначає, що мешканці таких залежних міст не вважалися вільними людьми і підлягали кастелянові, призначеному паном цього місця; серед міст королеви дослідник називає, поряд з Обудою, і Берегове. Отже, у XV ст. Берегове, попри почесне найменування «вільного королівського міста» у грамоті 1342 р., фактично належало до нижнього щабля міської ієрархії — його мешканці залежали від призначеного кастеляна, а самоврядні органи мали обмежену компетенцію.

Більшість міських поселень Закарпаття належала до категорії ринкових міст (*oppidum*) — характерного для Центральної Європи перехідного типу між містом і селом. Такі поселення слугували

торговельними осередками своїх округ; деякі з них називалися просто *vásárhely* — «місце для ярмарку». До 1440 р. в Угорському королівстві виявлено близько 300 таких ринкових містечок, а між 1440 і 1526 рр. — ще 470, більшість з яких не мала формальних привілеїв. Частина опідумів отримувала від своїх панів право сплачувати повинності єдиною сумою або право мати суддю і місцеву раду для розгляду дрібних судових справ; проте, на відміну від більших міст, вони не могли апелювати до королівських суддів.

Суперечність між самосвідомістю міщан та їхнім реальним правовим становищем влучно охарактеризував П. Енгель: мешканці більшого ринкового міста вважали себе міщанами (*cives*), а своє місто — містом (*civitas*); насправді ж вони були орендарями, які жили під сеньйоріальною владою, і їхні пани не лише називали їх селянами, але й поводитися з ними відповідно. Ця характеристика точно описує ситуацію більшості закарпатських міст у XIV–XVI ст.: вони використовували міську термінологію, мали ярмарки, ринки, печатки й виборних урядників, але юридично залишалися опідумами зі значно обмеженими правами самоврядування порівняно з вільними королівськими містами. Саме цей контраст між самовизначенням і реальним правовим становищем є центральним для розуміння специфіки міського самоуправління на Закарпатті.

4.2. Органи самоврядування, судочинство та господарське життя закарпатських міст

Інституційна структура самоврядування закарпатських міст відтворювала загальноугорську модель, що склалася у XIII–XIV ст. Центральною постаттю міської громади був суддя (угор. *bíró*, лат. *judex*, *villicus* або *maior villae*), якого городяни обирали строком на один рік. Привілеї окремих міст вимагали, щоб новообраний суддя поставав перед

королем для затвердження. Обсяг судової влади міського судді варіювався: у деяких містах він міг розглядати всі справи, що надходили до нього, в інших — лише дрібні, тоді як у важливіших справах до нього приєднувався суддя, призначений королем або жупаном комітату. Поряд із суддею діяла колегія дванадцяти присяжних (*iurati*), згадки про яку в джерелах множаться саме у XIV ст. Суддя і присяжні разом здійснювали правосуддя, управляли міським господарством, розподіляли податки та представляли громаду назовні.

Саме така структура зафіксована у привілеях закарпатських міст: у Берегові всіма справами керувала міська рада у складі дванадцяти радників, а головою міста був суддя; аналогічні органи діяли у коронних містах Мараморощини та у Мукачеві після 1445 р. Функціонально ця модель була близькою до війтівсько-лавничого устрою міст магдебурзького права: суддя відповідав війтові, колегія присяжних — лаві, хоча генетично угорська система походила від інших джерел і не передбачала характерного для магдебурзьких міст розмежування ради (*consules*) та лави (*scabini*) як двох окремих колегій. У менших закарпатських містах обидві функції — судова й адміністративна — зосереджувалися в руках єдиного органу.

Міські привілеї надавали громадам і низку економічних прав: стягувати ринкові податки, обирати власного парафіяльного священника, користуватися навколишніми лісами й водами, вільно рибалити й полювати. Городяни, як правило, звільнялися від сплати мита на певній території — від одного-двох комітатів до всього королівства, — а натомість сплачували щорічний фіксований збір (*census* або *taxa*) до королівської скарбниці, який суддя розподіляв між мешканцями залежно від їхньої заможності. Найпривілейованіші міста мали виняткове право меча (*ius gladii*) — право виносити смертні вироки — та право встановлювати власні закони й процедури (*ius statuendi*). Утім, на

Закарпатті повний набір цих прав не мало жодне місто: навіть найрозвиненіші громади користувалися лише частиною привілеїв.

Важливим елементом угорської системи міського права була апеляційна ієрархія. Установою, до якої міста могли подавати апеляції на рішення власних судів, був магістр таверників (*magister tavarnicorum*) — королівський урядник, що очолював особливий таверникальний суд. У 1405 р. король Сигізмунд Люксембурзький своїм *decretum minor* дозволив містам звертатися також до суду того міста, право якого вони наслідували (практика, відома як *Schöffentuhl* і цілком аналогічна апеляціям українських магдебурзьких міст до Львова чи Кракова). Після 1440 р. юрисдикція магістра таверників обмежилася сімома головними королівськими містами. Менші міста й опідуми Закарпаття у судових справах підпорядковувалися або своїм сеньйорам, або комітатським судам, що істотно звужувало їхню судову автономію.

Господарською основою закарпатських міст були ремесло, торгівля, виноградарство та соляний промисел. Головними ремісничими центрами краю виступали Мукачево, Ужгород, Берегове та Севлюш. У містах поступово формувалася цехова організація: у XVI ст. в Ужгороді та інших містах домінії з'явилися цехи з власними гербами, статутами та внутрішнім самоврядуванням, подібним до цехового устрою міст магдебурзького права, розглянутого у підрозділі 3.4. Цехи об'єднували кравців, шевців, ковалів, гончарів, кушнірів, бондарів та представників інших ремесел, регламентували виробництво, контролювали якість продукції і захищали майстрів від сторонньої конкуренції.

Особливістю господарського профілю Берегівщини та Угорчі було виноградарство: не випадково мукачівська печатка 1376 р. призначалася насамперед для засвідчення угод купівлі-продажу виноградників. Виноградники були головним капіталом міщан, а правочини щодо них становили основну масу справ, які розглядали міські уряди.

Мараморощина натомість жила соляним промислом: коронні міста забезпечували видобуток і сплав солі, а їхні привілеї прямо пов'язувалися з обслуговуванням королівської соляної монополії.

Фіскальні відносини міст із короною та сеньйорами були центральним нервом міського життя. Привілейовані громади сплачували щорічний фіксований збір (*census, taxa*), розмір якого визначався грамотою, і саме право розкласти цей збір між мешканцями становило одну з найважливіших прерогатив міського уряду: суддя і присяжні щороку оцінювали майно міщан і визначали частку кожного. У приватновласницьких містах до державних податків додавалися повинності на користь пана — натуральні данини вином, збіжжям, робітні дні, що зближувало становище таких міщан із селянським. Боротьба за переведення повинностей у грошову форму і за право сплачувати їх єдиною сумою від цілої громади була стрижнем стосунків закарпатських опідумів зі своїми сеньйорами впродовж усього XV–XVI ст., оскільки саме колективна сплата робила громаду фінансовим суб'єктом і посилювала роль виборних урядників.

Економічним підґрунтям самостійності закарпатських міських громад була також їхня роль у регіональному обміні. Через перевали Карпат — Верецький, Ужоцький, Яблуницький — проходили шляхи, що сполучали Потисся з Галичиною; закарпатські містечка слугували пунктами обміну солі, вина і ремісничих виробів на галицьке збіжжя, худобу і хутра. Щотижневі торги й річні ярмарки, право на які надавалося королівськими грамотами, були не лише джерелом прибутків, а й інституційним осердям міського життя: ярмарковий суд, нагляд за мірами й вагами, збирання торгових оплат належали до компетенції міського судді та присяжних. Саме ринкова функція, за визначенням дослідників центральноєвропейського урбанізму, відрізняла опідум від села навіть тоді, коли за рівнем правової автономії різниця між ними була незначною.

Помітний вплив на міське життя Закарпаття справили й соціальні потрясіння початку XVI ст. Під час селянського повстання 1514 р. під проводом Дьєрдя Дожі замок і фортеця Хуста опинилися в руках повстанців; до руху прилучилася й частина міської бідноти коронних міст. Після придушення повстання ухвали угорського сейму 1514 р. («Трипартитум» Іштвана Вербеці юридично закріпив їх) різко погіршили становище залежного населення і посилили позиції шляхти, що опосередковано вдарило й по приватновласницьких містах: сеньйори дістали ширші можливості втручання у міські справи. Катастрофа під Могачем 1526 р. та подальший поділ Угорщини між Габсбургами й Трансільванським князівством перетворили Закарпаття на прикордонну зону, де міста страждали від воєнних дій, а їхнє самоврядування — від постійних надзвичайних поборів.

Етнічний склад закарпатських міст був строкатим: поряд з угорцями та німецькими колоністами у містах мешкали русини (українці), які становили основну масу населення краю, а також волохи, євреї та представники інших спільнот. Міське право формально не знало етнічних обмежень, однак фактично провід у привілейованих громадах тримали угорські та німецькі міщани, тоді як русинське населення переважало у передмістях і навколишніх селах та значною мірою залишалося поза межами міських привілеїв. Ця обставина суттєво відрізняє закарпатську ситуацію від міст Галичини, де руська громада, попри обмеження, була інституціалізованою частиною міського устрою.

Слід відзначити і роль церковних та монастирських володінь у структурі закарпатських міст. Подібно до юридик у містах магдебурзького права, розглянутих у підрозділі 3.4, на Закарпатті частини міських поселень нерідко належали церковним інституціям — капітулам, монастирям, парафіяльним церквам — і були вилучені з-під міської юрисдикції. Мешканці таких діляниць підлягали судові свого духовного

пана і не несли міських повинностей, що породжувало тривалі конфлікти з міськими урядами. У Мукачеві особливе становище мав заснований Федором Корятовичем Свято-Миколаївський василіанський монастир на Чернечій горі, наділений селами і виноградниками; в Ужгороді власні володіння у місті мали Другетівські фундації. Отже, феномен юридик — паралельних юрисдикцій усередині міського простору — був спільною рисою міського устрою всіх українських земель, незалежно від конкретної правової моделі.

Підсумовуючи, можна констатувати, що міське самоуправління на Закарпатті у XIV–XVI ст. розвивалося у межах угорської правової традиції, типологічно спорідненої з магдебурзькою, але самостійної за походженням. Його визначальними рисами були: виборність судді та ради дванадцяти присяжних; широка диференціація правового статусу міст — від коронних міст Мараморощини до приватновласницьких опідумів; вирішальна роль королівських і сеньйоріальних надань; помітний вплив німецької колонізації; а також загальна обмеженість міської автономії, зумовлена периферійним становищем краю після монгольської навали та масовою приватизацією міст наприкінці XIV ст. Лише окремі громади (Мукачево з 1445 р.) здобули магдебурзьке право у власному розумінні, тоді як більшість міст краю користувалася частковими привілеями в межах угорської системи.

4.3. Міське самоуправління на Буковині у складі Молдавського князівства

Буковина — історична область у верхів'ях Пруту й Сірету, ядром якої була так звана Шипинська земля з центрами у Чернівцях, Сіреті та Хотині, — у середині XIV ст. увійшла до новоутвореного Молдавського князівства. Показово, що саме Мараморощина, тобто частина історичного Закарпаття, стала колискою молдавської державності: за літописною

традицією, у 1359 р. воєвода Драгош прийшов «з Угорської країни, з Марамороша» на полювання на тура і поклав початок молдавському господарству, а остаточно незалежне князівство утвердив інший марамороський воєвода — Богдан. Цей факт, зафіксований у молдавських літописах і докладно проаналізований Л. Радваном, засвідчує тісний правовий і культурний зв'язок між обома регіонами: інститути, що формувалися у карпатському середовищі (воєводи, князі, волоське право), були перенесені й на буковинські землі.

Правове становище буковинських міст принципово відрізнялося від становища міст Польської Корони чи Великого князівства Литовського. Територія міст і містечок Молдавії вважалася господарською (воєводською) землею, отже їхні мешканці були вільними людьми, залежними лише від господаря, якому вони сплачували державні податки та виконували повинності, накладені міським правлінням. Міста не мали повної власності на свою землю: вони користувалися нею з ласки господаря, який зберігав за собою верховне право розпорядження. Це визначало і характер міської автономії — вона була не наслідком викупленого чи дарованого «вічного» привілею, як у магдебурзьких містах, а похідною від поточної волі господарської влади.

Початком розвитку буковинських міст були більші скупчення вільних селян-хліборобів; якщо місцевість лежала біля торговельних шляхів, поряд із хліборобами та ремісниками з'являвся купецький стан. Вирішальну роль у піднесенні міст Буковини відіграв так званий молдавський торговельний шлях, що сполучав Львів через Снятин і Чернівці та через Кам'янець і Хотин з придунайськими портами і далі зі Сходом. Саме у зв'язку з цим шляхом Чернівці вперше згадуються у писемних джерелах: у грамоті господаря Олександра Доброго львівським купцям від 8 жовтня 1408 р. місто фігурує як митний пункт на торговельній дорозі. Великі щорічні ярмарки відбувалися у Чернівцях,

Сіреті, Хотині та Сучаві, куди прибували й закордонні купці; експортовано головно збіжжя та худобу, а транзитна торгівля давала державі значні митні прибутки.

Грамота Олександра Доброго 1408 р. заслуговує на докладнішу характеристику, оскільки вона є першорядним джерелом до історії буковинських міст. Документ установлював детальний митний тариф для львівських купців: визначав ставки мита від возів із сукном, від худоби, воску, шкір та інших товарів у головній митниці в Сучаві та у прикордонних і внутрішніх митницях, серед яких названі Чернівці й Хотин. У Чернівцях стягувалося мито від возів, що прямували з Польщі або до Польщі, причому грамота передбачала і своєрідний митний огляд. Для теми міського самоуправління грамота важлива подвійно: по-перше, вона засвідчує існування у буковинських містах сталої митної адміністрації і, отже, розвиненого міського життя вже на початку XV ст.; по-друге, демонструє, що правовий режим торгівлі визначався не міськими урядами, а безпосередньо господарем — на відміну від міст магдебурзького права, які самі встановлювали значну частину торговельних правил.

Кожне з головних міст Буковини мало власний профіль у міській мережі Молдавії. Сірет у 1360-х роках був першою столицею князівства і центром католицького єпископства, заснованого 1370 р.; його німецька та вірменська громади підтримували безпосередні зв'язки зі Львовом, і саме в Сіреті дослідники припускають найраніше застосування елементів німецького міського права на Буковині. Сучава, що стала столицею за Петра I Мушата наприкінці XIV ст., була найбільшим містом краю — резиденцією господаря, осередком ремесла й далекосяжної торгівлі, з потужними вірменською, німецькою та грецькою громадами поряд із русинським і молдавським населенням. Чернівці розвивалися насамперед як митний і переправний пункт на Пруті при молдавському шляху. Хотин завдячував своїм значенням дністровській переправі та фортеці: тут діяла

одна з головних митниць держави, а паркалаб хотинський належав до найвищих урядників князівства. Така функціональна спеціалізація міст відбивалася й на їхньому внутрішньому устрої: що сильнішою була державна присутність (фортеця, митниця, резиденція), то вужчим виявлявся реальний простір міського самоврядування.

Центральна влада була зацікавлена у розвитку міст і підтримувала його, звільняючи міщан від сплати прикордонного мита, надаючи містам право складу товарів, право ярмарків тощо. У містах із автономним правлінням і доброю фортифікацією торгівля розвивалася успішно, а населення швидко зростало за рахунок припливу вільних людей із сіл. Водночас зовнішня торгівля поступово зосереджувалася в руках чужинців — львівських купців, які отримували від господаря спеціальні привілеї, а згодом греків, вірмен, турків та євреїв. Після визнання османського васалітету Молдавія була змушена переорієнтувати зовнішню торгівлю на турецькі канали: Порта забезпечила собі фактичну монополію, наказуючи господарям забороняти експорт худоби до Польщі і спрямовувати його до Туреччини, що негативно позначилося на добробуті буковинських торговельних міст.

Адміністративно Молдавія поділялася на цінути (округи), околи й села. Держава налічувала 24 цінути, з яких на Буковині розташовувалися два — Чернівецький і Сучавський. У фортифікованих центрах цінутами керував представник господаря — староста або паркалаб, до компетенції якого належали адміністративні, фіскальні, судові та військові питання. Хотином, ключовою прикордонною фортецею на Дністрі, управляв окремий паркалаб, який фактично виконував функції намісника цілої округи.

Міста й містечка Буковини як торговельні центри користувалися певною автономією із правом обирати власне міське правління. Керівником міста міщани щороку обирали війта, що його в молдавській

традиції називали шолтузом (від нім. Schultheiss через польське «солтис»), а йому на поміч — від п'яти до дванадцяти присяжних-радних, званих пиргарями (від нім. Bürger). Сама термінологія красномовно засвідчує генетичний зв'язок молдавського міського устрою з німецько-магдебурзькою традицією, занесеною через польське й трансільванське посередництво. Міський уряд мав різноманітні функції: нагляд за діяльністю купців і ремісників, судочинство у дрібних справах, складання міського бюджету, накладання і збір місцевих податків, а також розподіл між мешканцями міста податків, належних державі. Шолтуз репрезентував місто перед господарем, а також у зносинах з урядами закордонних міст, насамперед Львова, з яким буковинські міста підтримували постійні торговельні контакти.

Однак над виборними органами міста незмінно стояв представник господаря — ворник, паркалаб або староста, який здійснював верховний нагляд за міським правлінням. У цьому полягає кардинальна відмінність молдавської моделі від класичного магдебурзького устрою: якщо у містах Корони Польської війт і рада діяли на підставі привілею, що вилучав місто з-під юрисдикції державних урядників, то у Молдавії міська автономія існувала поруч і під контролем господарської адміністрації. Для певних актів міської адміністрації вимагалось підтвердження центральних органів влади, а важливіші судові справи переходили в компетенцію господаря та призначених ним урядників у цінух — капітанів, ватафів, паркалабів, старост, які виконували на місцях накази й розпорядження господаря.

Правовою основою життя буковинських міст було передусім звичаєве право. Молдавський господар і вчений Димитрій Кантемір у «Описі Молдавії» називав це неписане право слов'янським словом *obiceî* — звичай; у документах молдавських земель регулярно трапляються вирази *obiceîul țărmântului* (звичай землі), *legea țării* (закон країни) та *legea strămoșească* (право предків). На базі міських управлінь зароджувалося й

окреме звичаєве право — так званий «купецький звичай», заснований на щоденній торговельній практиці. Законодавчі акти господарів аж до XVII ст. мали партикулярний, імпровізований характер: вони стосувалися вузького кола осіб або окремих питань (податків, привілеїв) і не могли застосовуватися до всього населення країни. Отже, міське самоуправління Буковини функціонувало переважно у режимі правового звичаю, а не кодифікованого міського права.

Поряд зі звичаєм землі на буковинських теренах діяло волоське право (*ius valachicum*) — звичаєво-правова система карпатського пастушого населення, інститути якої (кнез як суддя-голова громади, присяжні-*iurati*, рада старійшин, воєвода як військовий зверхник) були безпосередніми аналогами, а почасти й попередниками органів міського самоврядування. Сучасні дослідники волоської колонізації Карпатської дуги підкреслюють, що буковинські міста на кшталт Сірета й Сучави у XIV–XVI ст. могли зберігати елементи волоського звичаєвого управління поряд із формально запровадженими магдебурзькими інститутами. Показовим є приклад мирної угоди між румунами і саксами 1383 р. у Трансільванії, яка являла собою змішане практичне застосування німецького і румунського звичаєвого права: документ підтверджував як голів громад водночас саксонського *villicus*-а і румунського кнеза, яким допомагали присяжні (*iurati*) та старійшини (*seniores*). Така модель «змішаного права» є ключем до розуміння того, як у буковинських містах співіснували різні правові традиції.

Про реальну досяжність магдебурзьких впливів свідчить і географія поширення саксонсько-магдебурзького права: завдяки німецьким колоністам використання *Sächsisch-magdeburgisches Recht*, або німецького міського права, охопило Угорщину і Трансільванію, а його вплив сягнув Лівонії, Литви, Польщі, Словаччини, України та Московії. Сірет, який у другій половині XIV ст. був столицею Молдавії і осередком католицького

єпископства, та Сучава, столиця держави з кінця XIV ст., перебували у постійному контакті зі Львовом та польськими містами магдебурзького права; через німецьких і вірменських міщан цих міст магдебурзькі зразки проникали в молдавську міську практику, хоча й не були тут реципійовані у повному обсязі.

Судова система Молдавії, у яку було вбудоване міське судочинство Буковини, мала виразно ієрархічний характер. Верховним суддею держави виступав воєвода-господар, до якого можна було звертатися в усіх справах; детальний образ судочинства перед господарем і його диваном змалював Д. Кантемір. Господар майже завжди залишав за собою розгляд справ про вбивства та зґвалтування, а також справи великих бояр; будь-які делеговані судові повноваження він міг відкликати. Нагляд над місцевими суддями цінутів і околів здійснював великий ворник — спочатку один, а від 1568 р. два: для північної частини держави з осідком у Дорогої та для південної — у Бирладі. Великі ворники мали компетенцію у малих і великих справах, могли судити за вбивства і накладати смертні кари.

Міські суди, зокрема у містах, які користувалися привілеями на зразок магдебурзького права, посідали у цій системі нижню ланку: як і сільські судді-ворники, міські судді обиралися співмешканцями, але не були компетентними розглядати справи про вбивства та зґвалтування, що належали господареві. Рішення молдавських судів не мали остаточної сили: господар міг їх змінити або розглянути справу наново, не існувало принципу поваги судженої справи (*res judicata*), і навіть справи, вирішені самим господарем та його диваном, могли наново розглядатися наступним господарем. Лише за Олександра Доброго було запроваджено окрему плату за поновлення судової справи, яка стримувала нескінченні перегляди. Апеляція мала характер радше адміністративної скарги вищому урядникові на нижчого, ніж правового засобу у європейському розумінні.

У містах це означало, що рішення шолтуза і пиргарів у будь-який момент могли бути переглянуті паркалабом, великим ворником або самим господарем, а сторони охоче зверталися через голову міського уряду безпосередньо до господарського двору. Книги міських урядів Буковини, що збереглися від пізнішого часу, фіксують компетенцію шолтуза й пиргарів передусім у сфері добровільної юрисдикції: засвідчення угод купівлі-продажу будинків, городів і виноградників, записів боргів, заповітів і дарувань. Міський уряд володів печаткою міста, прикладання якої надавало актам публічної віри, — у цьому молдавські міста цілком відповідали загальноєвропейській практиці. Натомість спірне судочинство у скільки-небудь важливих справах швидко переходило до державних урядників, що різко контрастує із широкою судовою компетенцією лави у містах магдебурзького права.

Характерними рисами молдавського судочинства були становість і фіскальність. Судді належали до боярсько-шляхетського стану, а всі державні функції вважалися привілеєм боярства; нерівність перед судом ілюструє постанова польсько-молдавського договору 1540 р., за якою свідчення залежного селянина проти свого пана не приймалося за доказ. Найпоширенішою карою була глоба — грошовий штраф, що становив значне джерело прибутків для суддів; навіть за вбивство стягувалася глоба під назвою «душегубна», яку — коли вбивцю не знайдено — платило село, на терені якого виявлено тіло. Дослідники вбачають у цьому інституті залишок староукраїнського звичаєвого права (аналог «дикої віри» Руської Правди), що засвідчує глибокий давньоруський субстрат правового життя Буковини. Кримінальне судочинство відзначалося жорстокістю: застосовувалися тортури, бичування, таврування розпеченим залізом, калічення, каторга у соляних копальнях; смертну кару виконували через повішення, посадження на паль і відрубання голови.

Соціальна структура буковинських міст еволюціонувала впродовж досліджуваного періоду. Спершу мешканцями міст були переважно ремісники й купці; згодом у містах осідає певне число бояр, засновуються монастирі, які беруть активну участь у культурному та економічному житті міста, а разом з ними до міст потрапляють залежні люди — слуги, візники, наймити, невільники-роми. Склад міського населення набував станом різномірного характеру. З розвитком ремесла заможні ремісники проникали до проводу міста: у 1507 р. посадником (шолтузом) Сучави був лимар, а двадцятьма роками пізніше — столяр. Це засвідчує, що міське самоврядування Буковини, попри всі обмеження, залишалося соціально відкритим: доступ до урядів не був монополізований патриціатом, як це нерідко траплялося у великих містах магдебурзького права.

Ремісництво буковинських міст спершу розвивалося під впливом церковних братств. На межі XVI–XVII ст. ще немає слідів організації ремісників і купців у цехи, хоча купці вже діяли як солідарна група; повноцінні цехи, створені для оборони фахових прав перед сторонньою конкуренцією, фіксуються у джерелах лише у другій половині XVII ст. У містах і містечках працювали столяри, теслярі, ковалі, ткачі, кравці, шевці, кушніри, мулярі, сідлярі, лимарі, бондарі, різники, мірошники, пекарі, городники та золотарі. Отже, цехова організація — один із стрижневих елементів самоврядування міст магдебурзького права, розглянутий у підрозділі 3.4, — на Буковині у XIV–XVI ст. перебувала лише у зародковому стані, що є ще однією суттєвою відмінністю молдавської моделі.

З плином часу міська автономія Буковини звужувалася. Посилення господарської влади, фіскальний тиск, османська торговельна монополія та зростання ролі призначених урядників поступово зводили компетенцію шолтуза і пиргарів до виконання розпоряджень державної адміністрації та розкладки податків. Якщо у XV ст. сучавський чи сіретський міський уряд

ще виступав самостійним суб'єктом у зносинах зі Львовом, то наприкінці XVI ст. міське самоврядування дедалі більше перетворювалося на нижню ланку господарського апарату. Ця еволюція була протилежною за вектором до розвитку міст магдебурзького права на українських землях Корони, де у XVI ст. міські громади, навпаки, розширювали свої привілеї.

Етноконфесійна структура буковинських міст додає ще один вимір до характеристики їхнього самоврядування. Поряд із русинами-українцями, які становили основне населення північної Буковини, та молдаванами у містах мешкали вірмени, німці, греки, євреї, поляки й угорці. Вірменські громади Сучави й Сірета, що сформувалися з переселенців із Криму та Львова, мали власну внутрішню організацію — старшин, церковний суд, братства — і відігравали провідну роль у східній торгівлі. Німецькі міщани групувалися довкола католицьких парафій. На відміну від міст магдебурзького права, де іноетнічні громади існували в межах формалізованої системи (окремі юрисдикції, ратуші, квартали), у молдавських містах співіснування громад регулювалося звичаєм і господарськими грамотами, а виборні міські уряди — шолтуз і пиргарі — зазвичай відображали склад торговельно-ремісничої верхівки міста незалежно від її етнічного походження.

Окремо слід наголосити на давньоруському субстраті міського життя Буковини. Шипинська земля, що охоплювала межиріччя Дністра і Пруту, до середини XIV ст. зберігала залишки власної політичної організації, успадкованої від Галицько-Волинської держави, і деякий час визнавала зверхність то польських королів, то молдавських господарів, користуючись внутрішньою автономією. Хотинська фортеця була закладена ще галицькими князями. Руське населення краю принесло у молдавське міське життя свою правову лексику (сама посада ворника походить від давньоруського «дворника»), церковну організацію та звичаєві норми, частина яких — як-от згадана душегубна — була прямим продовженням

інститутів Руської Правди. Тому міське самоуправління Буковини доцільно розглядати як синтез трьох пластів: давньоруського звичаєвого, волосько-молдавського та запозиченого німецько-магдебурзького.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Тема міського самоврядування та Магдебурзького права на українських землях XIV–XVI ст. має значний освітній потенціал у шкільному курсі «Історія України» для 7 класу. Залучення цього матеріалу сприяє формуванню в учнів уявлень про демократичні витоки вітчизняної державності, розвиває критичне мислення та громадянські компетентності.

5.1. Висвітлення теми магдебурзького права у шкільних програмах та підручниках

Аналіз чинних шкільних програм та підручників з «Історії України» для 7 класу засвідчує, що тема Магдебурзького права та міського самоврядування є обов'язковою складовою навчального контенту. Проте в більшості підручників вона розглядається переважно на описовому рівні, без достатнього розкриття механізмів функціонування міського самоврядування та його значення для міщанства.

Типовим недоліком є зведення теми до переліку міст, що отримали Магдебурзьке право, без детального розгляду практики його застосування. Мало уваги приділяється структурі органів міського самоврядування (війт, рада, лава), їхнім конкретним функціям та ролі у повсякденному житті середньовічного українського міста. Цей прогалин ускладнює формування в учнів цілісного образу середньовічного міста як спільноти зі своїми законами та інститутами.

У контексті реалізації концепції Нової української школи (НУШ), яка передбачає компетентнісний підхід та розвиток критичного мислення, тема Магдебурзького права дозволяє продемонструвати учням зв'язок між правовою системою, організацією влади та щоденним життям людей у

минулому. Це сприяє формуванню як предметних компетентностей, так і ключових (громадянської, соціальної, підприємницької).

5.2. Рольова гра «Засідання магістрату середньовічного міста» як форма вивчення теми

Одним із найбільш ефективних інтерактивних методів вивчення теми міського самоврядування є рольова гра, яка дозволяє учням безпосередньо «зсередини» зрозуміти механізм функціонування середньовічних міських інституцій. Запропонована рольова гра «Засідання магістрату середньовічного міста» призначена для учнів 7 класу і розрахована на один академічний урок (45 хвилин).

Мета гри: сформувати в учнів уявлення про систему міського самоврядування в українських містах XIV–XVI ст., розкрити механізм прийняття рішень у середньовічному місті, розвинути навички колективної дискусії та аргументованого висловлювання.

Перший етап — підготовка вчителя до уроку. На цьому етапі визначаються тема, мета, очікувані результати та структура гри. Учитель готує короткий історичний вступ, картки ролей, опис проблемних ситуацій та правила проведення гри. Для учнів 7 класу важливо максимально спростити термінологію та уникати надмірної складності історичних деталей, оскільки головним завданням є засвоєння загального принципу функціонування міського самоврядування.

Другий етап — організаційно-мотиваційна частина. Учитель коротко пояснює історичний контекст: розвиток міст на українських землях у XIV–XVI ст., поширення Магдебурзького права, виникнення органів самоврядування та їхнє значення для міського населення. Після цього вчитель повідомляє учням, що вони братимуть участь у моделюванні роботи середньовічного міста.

Третій етап — розподіл ролей. Учні отримують картки з коротким описом своїх персонажів, їхніх функцій та інтересів. Основними ролями можуть бути: вїйт (голова міста, контролює порядок під час засідання магістрату), бурмістри, райці (займаються господарськими питаннями та торгівлею), лавники (виконують судові функції), купці та ремісники (представляють інтереси населення і висловлюють свої вимоги щодо рішень міської влади), королівський урядник (нагадує про залежність міста від центральної влади). Учитель пояснює правила гри: необхідність діяти відповідно до своєї ролі, висловлювати пропозиції, брати участь в обговоренні та спільно ухвалювати рішення.

Четвертий етап — засідання магістрату. Це центральна частина уроку. Учитель пропонує кілька проблемних ситуацій, характерних для середньовічного міста: питання щодо ремонту міських укріплень, суперечки між ремісниками та купцями, встановлення податків, організації ярмарку або судового розгляду конфлікту між міщанами. Кожна ситуація обговорюється окремо. Учні висловлюють свої позиції відповідно до ролей, після чого рішення ухвалюється шляхом голосування або рішенням вїйта. Під час гри вчитель може ставити додаткові запитання, які допомагають учням зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки та історичне значення Магдебурзького права.

П'ятий етап — рефлексія та підбиття підсумків. Учитель разом з учнями обговорює результати гри, аналізує ухвалені рішення та звертає увагу на труднощі, які виникали під час управління містом. Доцільно поставити учням запитання: чи легко було домовлятися між різними групами населення? Чому містам було важливо мати самоврядування? Які переваги надавало Магдебурзьке право? На цьому етапі учитель узагальнює матеріал та пов'язує ігрову модель із реальними історичними процесами на українських землях у XIV–XVI ст.

Ефективність рольової гри як методу навчання полягає в тому, що вона дозволяє поєднати засвоєння історичних знань із практичною діяльністю учнів. Така форма роботи активізує пізнавальний інтерес, сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та формує уявлення про історію як про процес взаємодії людей та соціальних груп. Для теми міського самоврядування це особливо важливо, оскільки Магдебурзьке право було насамперед системою організації міської громади, а не лише юридичним поняттям.

Методично важливо, щоб проблемні ситуації для гри були нескладними та зрозумілими для учнів 7 класу. Водночас вони повинні демонструвати основні функції міського самоврядування: адміністративну, судову, господарську та фінансову. Рекомендується після проведення гри запропонувати учням написати коротку рефлексію (3–5 речень) про те, що вони дізналися та що було для них найцікавішим або найскладнішим.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна дійти висновку, що розвиток міського самоврядування на українських землях XIV–XVI ст. був складовою ширших процесів політичної, соціальної та економічної трансформації регіону. Після руйнування політичної системи Русі та включення українських земель до складу Великого князівства Литовського і Корони Польської міста поступово набували нових функцій та нового місця у структурі суспільства.

На відміну від міст княжої доби, які насамперед виступали осередками князівської влади, військовими центрами та адміністративними резиденціями, пізньосередньовічні міста дедалі більше перетворювалися на локальні центри господарського життя, судочинства, ремесла, торгівлі та самоврядування. Внаслідок цього відбувалася зміна самої природи міського простору. Місто ставало не лише місцем перебування представників влади, а й середовищем формування корпоративних спільнот, здатних брати участь у вирішенні власних внутрішніх справ.

Важливим елементом цього процесу стало поширення магдебурзького права, яке упродовж XIV–XVI ст. набуло значного поширення в містах українських земель. Його значення полягало не лише у впровадженні нових правових норм чи організаційних форм управління. Магдебурзьке право стало механізмом включення українських міст до ширшого центральноєвропейського правового простору та водночас прикладом успішної адаптації зовнішнього інституційного досвіду до місцевих умов. Воно не було механічно перенесене на новий ґрунт, а зазнавало постійного переосмислення та пристосування відповідно до місцевих традицій, звичаєвого права та особливостей політичного розвитку регіону.

Поширення міського самоврядування сприяло формуванню нових соціальних груп. У містах виникало середовище урядників, писарів, суддів, війтів, райців, лавників, купців, ремісничої верхівки, освітян та духовенства. Саме ці категорії населення поступово набували навичок управління, ведення документації, судочинства та організації громадського життя. У цьому сенсі міста стали осередками підготовки людей, здатних функціонувати в межах складних адміністративних структур та адаптувати нові правові інструменти до потреб місцевих громад.

Водночас розвиток українських міст відбувався в особливих геополітичних умовах. Українські землі залишалися прикордонним простором між осілим землеробським світом Центрально-Східної Європи та степовою зоною Північного Причорномор'я. Значна частина території характеризувалася слабкою заселеністю, обмеженим контролем центральної влади та постійною військовою загрозою. Це обумовлювало важливу роль оборонної функції міст, що часто поєднували функції фортеці, адміністративного центру та осередку колонізації прикордонних територій.

Особливістю розвитку українських земель було також їхнє поступове економічне переорієнтування. Після розпаду політичної системи Золотої Орди традиційні економічні зв'язки зі степовим світом поступово втрачали своє значення. Попри існування торговельних шляхів до Чорного моря та спроби їхнього політичного контролю наприкінці XV ст., українські міста дедалі активніше включалися до господарських систем Центральної та Північної Європи, орієнтованих на балтійські торговельні маршрути. Цей процес визначав характер економічного розвитку міст та їхню інтеграцію до нових ринків.

Трансформація степового світу після розпаду Золотої Орди сприяла формуванню нової системи відносин на південному прикордонні. Посилення Кримського ханства та зростання ролі работоргівлі в його

економіці створювали постійну військову загрозу для прикордонних районів українських земель. Саме в цих умовах виник специфічний фронтірний соціальний простір, який у подальшому став середовищем формування козацтва як окремої військово-соціальної спільноти.

Таким чином, українські землі XIV–XVI ст. породили два взаємопов’язані типи локальної самоорганізації. Перший був пов’язаний із міським самоврядуванням, розвитком права, торгівлі, освіти та адміністративної культури. Другий формувався у фронтірному середовищі прикордонних територій та був пов’язаний із військовою самоорганізацією населення. Саме взаємодія цих двох моделей значною мірою визначила особливості подальшого розвитку українського суспільства ранньомодерної доби.

Разом із тим безпосередня інституційна спадкоємність міського самоврядування XIV–XVI ст. виявилася значною мірою перерваною. Події XVII–XVIII ст., трансформація політичних режимів та поступова інкорпорація українських земель до складу Російської імперії призвели до ліквідації багатьох традиційних форм міського самоврядування та втрати чинності значної частини місцевих правових систем. Унаслідок цього неможливо говорити про пряму та безперервну еволюцію магдебурзького права до сучасних форм місцевого самоврядування.

Проте відсутність юридичної тяглості не означає відсутності історичного значення. Якщо розглядати спадок міського самоврядування не лише як сукупність правових норм, а як процес формування соціальних груп, навичок та управлінської культури, його значення постає значно ширшим. Саме міста стали середовищем підготовки людей, які надалі брали участь у розвитку освітніх, церковних, адміністративних та культурних інституцій українських земель. У цьому контексті історичне значення міського самоврядування XIV–XVI ст. полягає не лише у функціонуванні конкретних органів влади, а й у формуванні соціального

середовища, здатного до самоорганізації, правової діяльності та участі в управлінні суспільними процесами.

Отже, міське самоврядування на українських землях XIV–XVI ст. слід розглядати не як периферійне чи другорядне явище, а як важливий етап формування нових моделей соціальної організації, правової культури та локального управління. Саме в межах цього процесу були закладені передумови для розвитку освітніх, адміністративних та культурних середовищ, які відіграли помітну роль у подальшій історії українських земель ранньомодерної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. Київ, 1882. 48 с.
2. Балушок В. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ : Наукова думка, 1993. 119 с.
3. Баран О. Міські осередки Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст. Львів, 2005. 180 с.
4. Берковський В., Блануца А., Вашук Д. та ін. Україна і Литва в XIV–XVI ст. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 320 с.
5. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 360 с.
6. Білоус Н. Магдебурзьке право. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 429–431.
7. Бойко В., Кухарук О. (упоряд.) Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. Київ, 2003. 256 с.
8. Бойко І. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.). Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 424 с.
9. Ботушанський В., Біленкова С., Добржанський О. Чернівці: Історія і сучасність. Чернівці : Зелена Буковина, 2008. 384 с.
10. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

11. Владимирський-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868. 380 с.
12. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
13. Гримич М. В. Сучасний погляд на проблему волоського права. Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. Київ, 2001. № 11. С. 110–116.
14. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1991–1998. Т. 5–6.
15. Грушевський О. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв.: старина и борьба за старину. Київ, 1918. 76 с.
16. Гуменюк Г. До питання про вплив саксонсько-магдебурзького права на формування східноєвропейських правових систем. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2007. Вип. 44. С. 72–79.
17. Гурбик А. Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 292 с.
18. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів : Афіша, 2002. 256 с.
19. Гошко Т. (упоряд.) Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Львів : Афіша, 2003. 312 с.
20. Гошко Т. (Зайцева) Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. : у 2 т. Київ : Критика, 2019.

21. Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття: навчальний посібник з краєзнавства / ред. Л. Ільченко. Ужгород : Патент, 1999. С. 48–51.
22. Дашкевич Я. Документальна спадщина середньовічного Львова : дослідження та публікації. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 348 с.
23. Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. Київ : Либідь, 1994. 112 с.
24. Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. Київ, 1999. 64 с.
25. Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. Львів : Видавництво УКУ, 2016. 384 с.
26. Дячок О. Огляд української правознавчої історіографії права ВКЛ за 1991–2007 рр. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2008. № 1. С. 14–22.
27. Еко У. (ред.) Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста. Харків : Фоліо, 2014. 736 с.
29. Заєць А. Луцьке війтівство XV–XVII ст. Луцьк : Надстир'я, 2000. 160 с.
30. Заєць А. Райці волинських міст XVI – першої половини XVII ст. Волинські старожитності : зб. наук. пр. Луцьк, 2003. С. 48–62.
31. Заяць А. Правовий статус громадян Львова XIV–XVIII ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 216 с.
32. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ : Інститут археології НАН України, 1996. 272 с.
33. Кайндль Р. Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. 240 с.

34. Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 286 с.
35. Капраль М. (упоряд.) Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 412 с.
36. Капраль М., Смерека Б., Фелонюк А. Міста на магдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. Т. 1 : Руське та Белзьке воєводства. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 340 с.
37. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV–XVII ст. магдебурзького права. Право України. 1996. № 9. С. 82–85.
39. Клімовський С. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва. Київська старовина. 2002. № 3. С. 42–51.
40. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історично-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. 406 с.
41. Котляр О. З історії міського самоврядування на Русі. Укр. іст. журн. 2004. № 2. С. 35–44.
42. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII ст.: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 320 с.
43. Кунцевська О. Зміст і обсяг поняття «міщанство». Укр. іст. журн. 2006. № 4. С. 58–65.
44. Кучинко М. Волинь середньовічна (соціально-економічний розвиток у X–XV ст.). Луцьк : Надстир'я, 2002. 196 с.

45. Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. Львів, 1894. 232 с.
46. Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. 254 с.
47. Новосівський І. Нарис історії права Буковини і Басарабії. Нью-Йорк, 1970. 124 с.
48. Однороженко О. Геральдика Холмської та Белзької земель. Харків : Раритети України, 2008. 176 с.
49. Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях. Вінниця : Вінниця, 1993. 464 с.
50. Петров М. Кам'янець-Подільський у XV–XVIII ст.: соціально-економічний і демографічний розвиток міста. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2005. 368 с.
51. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 1920. 88 с.
52. Стасюк А. Магдебурзьке право у Галичі. Галич і Галицька земля : зб. наук. пр. Івано-Франківськ – Галич, 2008. С. 112–124.
53. Степан П. Історія Закарпаття : в 3 т. Т. 1. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. С. 396–409.
54. Тарановський Ф. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Варшава, 1897. 156 с.
55. Терський С. В. Олика. Історичний нарис. Львів : Новий час, 2001. 52 с.
56. Тимів І. Виникнення міст Руського воєводства. Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2001. Вип. 5. С. 88–101.

57. Тищик Б. (ред.) Історія держави і права зарубіжних країн. Львів : Світ, 2006. С. 593–611.
58. Ткаченко А. Магдебурзьке право на теренах українських земель: світоглядно-правові засади. Вісник Академії правових наук України. 2005. № 2 (41). С. 48–58.
59. Хомко Л. Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні. Вісник Університету внутрішніх справ. 2000. Вип. 10. С. 176–183.
60. Хомяк М. Магдебурзьке право у Вишні. Старий Самбір – Вишня : зб. наук. пр. Самбір, 2004. С. 65–74.
61. Чапала Г. Самоврядування середньовічних міст за магдебурзьким правом. Проблеми законності. 2004. Вип. 68. С. 19–27.
62. Штиба І. Урбанізаційні процеси Волинського Полісся у XVI ст. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2009. Вип. 16. С. 34–41.
63. Butterwick R., Pawlikowska W. (eds.). Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania: Microhistories. London ; New York : Routledge, 2019. P. 11–89.
64. Bartlett R. The German Lands and Eastern Europe: Essays on the Medieval German Diaspora and its Effects. London : Palgrave Macmillan, 1999. P. 48–72.
65. Berend N. (ed.) The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. Farnham : Ashgate, 2012. 560 p.
66. Berman H. J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1983. 657 p.

67. Davies N. *God's Playground: A History of Poland. Vol. 1 : The Origins to 1795.* Oxford : Oxford University Press, 2005. 448 p.
68. Dragnea M., Marek M., Jawor G., Polemikos J. *Wallachian Mobility and Settlement along the Carpathian Arc.* Warsaw : Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, 2017. 312 p.
69. Engel P. *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526.* London : I. B. Tauris, 2001. 440 p.
70. Gudavičius E. *Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų.* Vilnius : Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999. 672 p.
71. Hitchins K. *A Concise History of Romania.* Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 324 p.
72. Kłoczowski J. *Historia Polski do XV wieku.* Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. 284 p.
73. Radvan L. *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities.* Leiden ; Boston : Brill, 2010. 556 p.
74. Rimša E. *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Warszawa : DiG, 2007. 612 p.